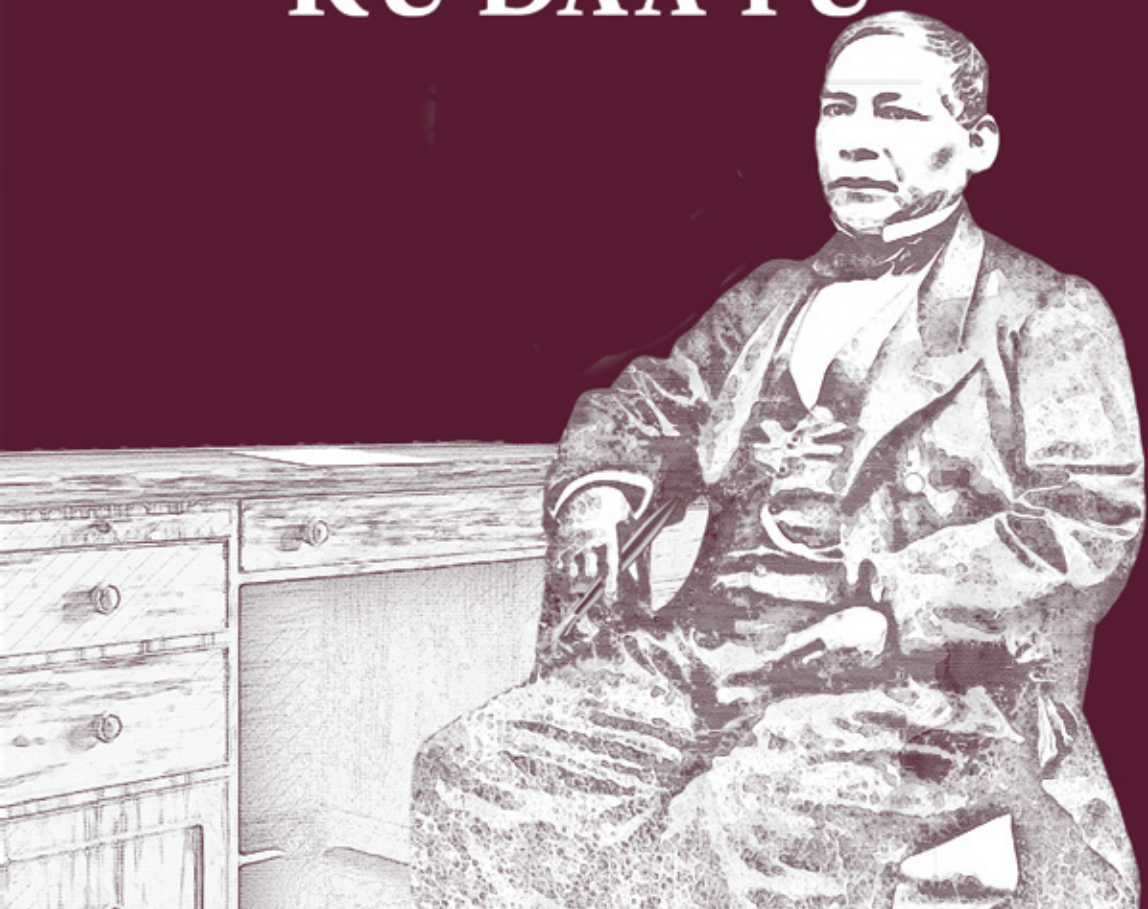

BENITO JUÁREZ

TSÁA
YU XI NRETA
KU DA'A YU

TSÁA YU XI NRETA KU DA'A YU

Andrés Manuel López Obrador
Presidente Constitucional de los Estados Unidos Mexicanos

Beatriz Gutiérrez Müller
*Presidenta Honoraria del Consejo de la Coordinación
Nacional de Memoria Histórica y Cultural*

Adelfo Regino Montes
*Director General
del Instituto Nacional de los Pueblos Indígenas*

Gustavo Adolfo Torres Cisneros
*Coordinador General
de Patrimonio Cultural y Educación Indígena, INPI*

Víctor Martín Cérbulo Pérez
*Director de Operación
del Programa de Apoyo a la Educación Indígena, INPI*

Tsáa yu xi nreta
ku da'a yu

Benito Juárez García

Yodo tuní to'on stila natsáa yu Tu'un Savi ka'an Ñuù Ayava:
Crescenciano Hernández Cuevas

INSTITUTO NACIONAL DE LOS PUEBLOS INDÍGENAS
OAXACA

D.R. © Instituto Nacional de los Pueblos Indígenas
Av. Revolución 1279, Col. Tlacopac,
Álvaro Obregón, C.P. 01010, Ciudad de México.

Primera edición electrónica, marzo de 2024

Se emplearon los tipos Gandhi Serif de 11, 24 y 53 puntos
y Gandhi Sans de 7, 8, 10.5, 24 y 53 puntos.

Traducción al mixteco de la zona alta (San Pedro Jaltepetongo): Crescenciano Hernández Cuevas
Diseño de portada: Richi Sandoval Vasquéz
Formación y cuidado de edición: Pedro Luis García

Se autoriza la reproducción parcial o total de esta obra siempre y cuando se cite la fuente y sea con propósitos educativos

Editado en Oaxaca, México

Kii oko en yóo uni kuiya komi tumi uxi diko iñu káku yu ñuù San Pablo Guelatao, nenrá'a ña'an ñuù Santo Tomás Ixtlán, Ñuù Nuù Nruva. Tu va'a ta'an yu tuxíni yu ku tata yu, Marcelino Juárez xi ku nana yu Brígida García, kuù tsá en ñayii dí'naka iyo Ñuù Ko'yo, da vita ye'e yu uni kuiya ta xí'i tsá nruù tsá, kenro ni yu xi nreta ku ku'va yu María Josefa xi Rosa nuù ku xii nro tata nrii ku tata yu, Pedro Juárez xi Justa López, kuù tsá en ñayii dí'naka ñuù *zapoteca*. Ku ku'va yu María Longinos, da vita pa'a ta, dí sa káku ta kida sa xí'i ku nana yu, kenro ta nuù ku didí yu Cecilia García ku'u ku nana yu. Daà ni kuiya xí'i ni nreta ku xii yu; ku ku'va yu María Josefa kukó ta xi Tiburcio López, ni ñuù Santa María Yahuche kuù xí; ku ku'va yu Rosa kukó ta xi José Jiménez, ni ñuù Ixtlán kuù xí, meyu kenro yu nuù ku ditó yu Bernardino Juárez, koòn nrétaka ku ditó yu: Bonifacio Juárez sa xí'i tsá, Mariano Juárez xu koò deèn tsá xi tade'e tsá, Pablo Juárez da vita lutyi tsá.

Nreta ku tade'e yu, tuù dána sa dakénro tsá ku, ku ditó yu neni xu ya'a tsá sa xu kada tyiño me tsá, ta vaxi ku túni ku kesa'a yu kida tyiño yu, takua'a kuntsée yu vaxi, nreta tyiño nuù ñu'un. Ta kua'a xu nreyávi sa kida tyiño, ku ditó yu xu dakua'a ñá'an tsá sa ka'vi yu, xu ku ka'an tsá ku

santsé'e na nanré'e xi ntsé'e wa'a sa kuù ka'an nro to'on stila –kii dà ntsé'e xu ta'an nreta ñayii nra'vi, ví'ka xu ta'an nreta ñayii ka'an enka to'on, sana kuù kada ñayii enka tyiño iyo sa dakua'a sa kuù xi ñayii kuna'nu ve'e ñu'un–diku xu danráku tsá sa xúntyó tsá sana dakua'a yu na kukú yu dútú. Sa du'va xu danráku tsá xi sa xuku ntsá'a yu nreta ñayii kù ñuù yu sa kuù ka'vi, kuù tsáa xi kuù ka'an ñayii to'on stila, xi nreta ñayii kuna'nu ve'e ñu'un, nreda kida santsé'e na xúntyó ku sa dakua'a yu, na kana ña'an ku ditó yu sana dakua'a yu tutu, díni meyu xuku ne'en yu yo'o na kuañá'a tsá sa tu kuù kú; dodi nreta tyiño xu kada ku ditó yu xi nreta tyiño xu kada meyu nreda kii nuù ñu'un, joóní ntsé'e iyo ku kuána yu sa teèn yu tutu, etá'a ni ña nidána tu xu kada dakua'a yu ku tutu yu. Deèn tsan en ñuù lutyi tani kaà ku ñuù yu kaà, sa da vita iyo oko nra'a sa'a ñayii, xi enka tuxúku tsá'an ne íní sa dakua'a da'a tyaà, tu xu kòò ve'e ki'in dakua'a, ni tu xukúù ka'an to'on stila; diku nreta ñayii iyo tuíni xi sa tyo'on ya'vi sa dakua'a dá'a ñayii ku kuntsáka ña'an Ñuù Nuù Nruva sana kuù xi, nreta ñayii túù tuíni xi sa tyo'on ya'vi sa ki'in dá'a dakua'a xu kuntsáka ña'an na kada tyiño nra'vi xe'e nreta ñayii kuika dodi na dakua'a ña'an na kuù ka'vi xi na kuù tsáa. Sa'a mí'in xuku kuù ityi xu teèn ñayii sana kuù dakua'a nreta dá'a tyaà, madii ku ñuù ni yu yá du'va xu ta'an, nreda ñuù iyo yatyi ñuù Ixtlán; du'va xu koò kii dáa, nreda ni nrée xi kata nrée ñuù dú'va xu kada tyiño nra'vi xe'e nreta ñayii kuika. Diku nreda'a sa du'va xíni yu sa intyi xuku ta'an nreta ñayii, sa kesa'a yu sani íni nánú yu, nreda kída sa kesa'a tyo'on yu ku diki yu sa íyo sa ki'in yu Ñuù Nuù Nruva koòn na kuù kú, du'va xuku kuañá'an yu xi ku ditó yu na kuntsáka ña'an tsá ku ki'in Ñuù Nuù Nruva; dodi va santsé'e xuku ntyoò ña'an tsá ña enka sa kida, tu xuku kada xána tsá, xu katyi tsá sa íyo en kii kuntsáka ña'an tsá ku ki'in.

Enka tsàn, dú'vani meyu ni dána tu xuku ta'an ku kuána yu sa keyu nuù tsá, sa danro yu ve'e xu koò yu ntsáa data lutyi yu, xi sa dakénro yu nreta ku ñerru yu nita'an wa'a ku

to'on yu xi ntsa ta lutyi yu, sa makini ta'an ka yu, nrá'vi kuiin ku kuána yu. Du'va ntsé'e xuku náá nreta sa sani íni xi santyu ki'in yu enka ñuù, sa tuxíni yu, santyu dakua'a yu. Dodi, santyo xi kída nánu sa sani íni, diku kii so'on uu yóo uxi uu kuiya komi tumi uxi diko so'on uni, da vita kua'an yu uxi uu kuiya, keè yu ku kue'e yu, xíkani yu kua'an Ñuù Nuù Nruva, ku naàn sàà yu díni kii yukuan, kenro yu xe'e ni Antonio Meza, sukuan xino kuatyí ku ku'va yu María Josefa kida vá'a ta sanrátu. Nreta kii di'na kesa'a yu kida tyiño yu ntsá'a yu nreta kiti iyo, xu teèn yu uvi tuíni nani *reales* kii sukuan xu ðaya ña'an ku, neni na ni'in yu en ve'e kuino kuatyí yu. Xu koò en ñayii Ñuù Nuù Nruva ntsé'e wa'a xána xi, nráa xu kada tyiño ñayii sa xu kiku tutu ka'avi nro. Xu koò xi ta xu ðanráku sa kuna'nu uni San Francisco, ntsé'e xuntyo xixí, xu nakuátu xi nreta sa dakua'a ña'an ve'e ñu'un, tu xu ðanrívi íni xi mexi, dodí ntsé'e xuntyo xixí sana dakua'a ni kuatyí. Nreta sa kida va'a ni Feijoo xi tutu tsáa San Pablo xuku kuna'nu sa xu ka'vi. Ni ya'a xuku nani Antonio Salanueva, nakuáka ña'an xi ku ya'a yu xe'e xi kàtyi xi sa tsánra ña'an xi ku ki'in ve'e dakua'a koòn nakuù ká'vi yu xi na kuù tsáa yu. Tsan ni'in yu mi kenro yu Ñuù Nuù Nruva kii usa yóo en kuiya komi tumi uxi diko so'on komi.

Nreta ve'e xu dakua'a sa ká'vi kii dáa tu xuku dakua'a ña'an sana kuù dakua'a wa'a to'on stila. Sa ka'vi xi sa tsáa to'on dakua'a ve'e ñu'un tutu kidava'a ni dútú Ripalda sukuan xu dakua'a ña'an xi nreta ni tyaà xu ki'in primaria. Yoò en xu ka'an sa du'va intyi kueè xi tunra'a sa xuku dakua'a yu. Datsa kú xu ka'an yu to'on stila, xu dáka yu nreta to'on ka'an ñayii tu sa'an dakua'a. Sa tu xuku kuseè yu sa xu kada tyiño yu xi sa tu wa'a xu dakua'a ña'an, da vita eta'a kuù tsáa yu –ya'a vevá kii– komi xityi iyo sa dakua'a sa tsáa ve'e dakua'a xu ki'in yu. Ntsé'e ntyoku sa káma ni na nre'e sa dakua'a yu tsáa yu, xíka yu sana ya'a yu enka xityi, sani íni yu sa du'va kada yu va wa'a xi kámaka kuù kú. Saà yu nuù tsia José Domingo González (du'va

xuku nani ni dakua'a ña'an ku), nruku to'on xi mintsá kua'an yu sa dakua'a yu sa tsáa yu. Xiko ne'e yu sa xityi komi kua'an yu. “Wa'a –katyi xi–, tsáa da tyitu en vixi na taxín na kesa'a nreta nió nataxi xí sa tsáa xi”. Sáa sa du'va xuku nakua ña'an, sa'an yu dana ña'an yu vixi datyitu yu ta iyo tutu taxi xi santsá'a yu, dodí tu keè wa'a koòn davita dakua'a yu, madii ni dakua'a ña'an ku yu. Nruntsé'e ni dakua'a ña'an ku, tu kàtyi to'on xi mikuù sa tunráa tutu tsáa yu ña na dakua'a ña'an xi na kuù nrada va'a yu, datsa ni katyi xi sa tunanré'e xi na ki'in yu kuntsáku yu. Sa du'va tu wa'a kida xi ntsé'e uu ta'an yu, du'va ni tu en nuù dakua'a ña'an ve'e nani Real, enka xityi wa'a dakua'a ña'an xí uu ní nreta da'a ni kuika sa'an, meyu xi nreta ni nra'vi kuù –tani kuù yu– enka xityi ve'e dakua'a xuku yuku yu nreda yu, xuku ntsáa ña'an ni xuku tyintsée ña'an xi ni dakua'a ña'an ku, tu kida xi sa dakua'a ña'an xi dodí intyi tyityi xi en ní ntsé'e xi ta kida ni dakua'a ña'an.

Nruntsé'e yu sa tu wa'a dakua'a ña'an xi, dodí túvi enka xityi ki'in, diku kèè yu sa sa'an yu dakua'a yu, tsan méni yu kesa'a yu dakua'a yu eta'a sa kuù kú, na kuù wa'a tsáa yu nreta sa sani íni ku diki yu, joóní nantya na kava, ta kaà nreta sa tsáa yu ntsa kii vita.

Danruù tsan, xu kíni yu sa xu kee xi xuku nayii xí ve'e Colegio Seminario –sa íyó Ñuù Nuù Nruva– nreta ni kuaryi xu ki'in dakua'a sa kukú dútú, sukuan kida sa naka'an yu nreta to'on xu taxi ku ditó yu ku, ntsé'e na xúntyó tsá sana dakua'a yu kukú yu dútú. Deèn tsan, du'vani xu ka'an ñayii kii daà, tu nreta ñayii nra'vi ña nreta ñayii kuika, sa nreta ni kuna'nu ve'e ñu'un –du'vani nreta ni davita dakua'a vata kuku ka dútú– ntse'e na kuù xixí, xuntsá'a yu sa xuntyóo ña'an xi xukue to'on ña'an ñayii sa kuù xixí.

Nreta sa du'va xu ka'an, ntsé'e ku nuù sa kuxi santyu dakua'a kukú dútú –xuku kani íni yu koòn tu xuku ta'an wa'a ku kuána yu–, di kida sa saku nra'vi yu xi ku tata nrutsa yu (du'va daku nani yu ni Antonio Salanueva, sa du'va xíni yu sa ni va'a kuù xi, ta ya'a uu kii sa sá'yú xe'e

xi)sa kátyi xi sa ki'in yu dakua'a yu ve'e dakua'a, saña'an yu ku to'on yu santsé'e tyontsé yu nreta tyiño iyo sa kada xi nreta tyiño iyo sa dakua'a yu sa kukú yu ñayii va'a.

Tsan ni yukuan kuxi ñayii va'a, ta katyi yu sanùù, xúntyó xixí sana dakua'a nreta ni kuatyí, madii nateèn du'va xi sa sani íni yu, tyintsé xi sa du'va na kada yu, xu katyi xi sa wa'a sa du'va kuù ka'an yu to'on *zapoteco* –to'on káku yu xi– va'ani, ta katyi nreta tutu kuna'nu ve'e ñu'un América, kukú yu dútú na náma ña'an yu xi ku tata nrutsa yu, joòni tuù dána sa iyo kú, sa xuku kaká xí xi enka ñayii, sana kuù koò xi ntsána ni'in xi nreta sa nanre'e. Du'va kunráà ityi kua'an yu, kesa'a yu dakuá'a wa'a yu to'on ka'an ve'e dakua'a ña'an, xuku kuù yu ni kée xika, kii so'on uni yóo uxi kuiya komi tumi uxi en diko en, joòni tukuù kú nantya kua'an to'on stila, du'va ni tukuù kú nretaka tutu xuku dakua'a ña'an ve'e *primaria*. Tsan du'va tu kida kuù, madi meni yu sa du'va ta'an yu, nreda nreta ni dakua'a yu xí du'va ni ta'an xí, va sa du'va ntyiko kueè nreta sa xuku dakua'a ña'an kii daà.

Kesa'a yu, dakua'a yu nuù ni dakua'a ña'an, meni ni dútú kuù xí, nreta sa dakua'a yu ka'vi yu meni tutu xu dakua'a ve'e ñu'un kú. Yóo una kuiya komi tumi uxi en diko uni danre'e yu sa dakua'a yu nantya kua'an to'on stila, ntse'e ta'an yu ya'a yu uu *examen* iyó sa kada yu, va'ani ya'a yu, kene'e yu santsé'e wa'a. Kuiya yukuan tu xu koò sa dakua'a sa kuù kada tyiño nra'a xi sa sani íni, xuku ntsátu yu en kuiya tsan kesa'yu dakua'a yu sa sani íni xi santsé'e nrato'on tutu ni dútú Jacquier; dodi dínaka ya'a yu en santsé'e vixí kokava, dí ku: tani nré'e yu sa dakua'a yu nantya kua'an to'on stila, ku tata nrutsa yu kátyi tsá santse'e na ntyoò tsá sana dakua'a yu *teología moral*, koòn kuiya kinro nakesa'a yu te'en yu to'on nríoxi. Sa du'va danráku tsá intyi ku ká'an ku nuù yu, sa tu xuku ta'an wa'a ku kuána yu sa dakua'a yu sa kukú yu dútú xi sa tu va'a ka'an ñayii xi nreta ni dútú, sa meni nantya kua'an to'on stila xuku dakua'a xi *teología moral*, nreta sa'a xukada sa

xuku danáni ña'an "tata nakuátú ve'e ñu'un xi kidi". Dí'naka xuku daku náni ña'an, sa tu kuè xixí, meni sa nakuátu xu kada xi tsan xu ni'in xi sa ya'a xi, yoè en xukatyi dakua'a ña'an sana kúu kada enka tyiño, sa xuku nanre'e sa dakua'a xi sa sani íni; xu danáni ña'an "lárragos" sa meni *Teología moral* tata Lárraga xu ku dakua'a. Ta kúu nrato'on yu xi ku tata nrutsa yu doxa'an nráa yu sa en ni tutu xuku dakua'a, natyido yu sa vata sáaka yu kuiya sa dakua'a yu nreta sa dakua'a dútú, tú sa kuita yu sa dakua'a yu tyiño nra'a xi sa sani íni. Íyo ku ta'avi yu koòn teèn tsá ku to'on yu, tsan kátyi tsá nateèn yu ityi ntse'e xúntyó ku.

Kuiya komi tumi uxi en diko usa nre'e dakua'a yu sa kada tyiño nra'a xi sani íni, kída yu uu xityi dana ña'an yu xi ñayii ñuù, intyi ta'an yu ya'a yu *examen* ta katyi tutu kuna'nu, yodo nreta santsé'e wa'a kene'e yu, katyi nreda'a ni kuna'nu xi nreta sa tsáa ni xuku ntsáku nuù xi.

Dini kuiya yukuan kesa'a sa dakua'a *teología*, tsan kesa'a yu dakua'a yu, sa kuna'nu xi tyiño ntsé'e xúntyó xí ku tata nrutsa yu sa na dakua'a yu, va dí sa'a kida sa tu xuku ka'an ka tsá sa kámani na kukú yu dútú.

Nreta kii ya'a tsan vevá sa kuè Ñuù Ko'yo. Ntse'e náa sa sa'a Ñuù Ko'yo, sa nama kune'en nra'a ña'an ka enka ñuù xi, kesa'a ñuù Dolores kunaà kii so'on yóo éen kuiya komi tumi uxi diko uxi, nuù xi xu kuiin ni dútú, nakaña'an ni oon, Miguel Hidalgo y Costilla xi dáa ni ñayii nra'vi ka'an enka to'on, ne'en ñayii tuxí, yutu ntyiko xi yutu tatà –yutu iyo du'va sa'a xi Ñuù Ko'yo xuùn ni kuna'nu Vicente Guerrero–, tu'u ta kidarna nreta ni náa ñu ta'an *ejército independiente*, xuku kuna'nu nreta ni *general* Iturbide, Guerrero, Bravo, Bustamante xi ke'en ka ni kuna'nu, nreda xi sáa xi Ñuù Ko'yo kii oko usa yóo éen kuiya komi tumi uxi en diko en. Ni Iturbide, kida ntse'e xi sa saña'an nreta ni intyi ntyóo xi Ñuù Ko'yo, na kuna'nu xí, sani íni xi sa taxa'vi xi meè xi diku nre'e sa náa sa sa'a xi Ñuù Ko'yo, joòn tu du'va katyi nreta ni ñu ta'an Partido Republicano xi tuù ta'an xána ni Partido Monarquista, santyo xixí sa

kuntsáku xi sa xu kuntsáku ni Moctezuma, da'a ni kuna'nu ve'e Borbón, ta katyi tutu yodo *tratados de Córdoba*, díni ni Iturbide da ya'a xi danrú danráku xi sa dita, sa sa'a Ñuù Ko'yo.

Doni tsan, kadi vini kuù nreta ni ñuù ta'an nreta *partido* ya'a, kesa'a nakana ta'an xi na koò ta'an nreta santýóxi ñuù sa naní ta'an –iyo kii xuku ntsa'a wa'a nreta sa xuku kú, náku du'va xu kada, xuku nantsa'a ña'an xi xuku ntyoxi nreda sa wa'a ka–, sa'a tuni santýó xi nreda sa kuna'nu sáa, sanráa meni ni Iturbide xuku kada tse'e xi. Du'va kuini katyi sa vini kesa'a nreta sa náa, adi kua'a yóo ya'a tsan na xiko káva ni xi meè xí, daku nani xi *República*, díi kida sa tu'u, keè xí kua'an xi enka ñuù. Nakana ña'an xi nreta nra'a ñuù sana nanrúku nreta ni koò tyiño kada va'a tutu kuna'nu, na nakatú va'a Ñuù Ko'yo, na kuna'nu tsan ni en ñuù maku nenra'a ña'an xi, na kuù nriku nuù meè ñayii xi nreta da'a ñuù na tastúni, sa da vita naka túu; nre'e sa nanrúku ni ki'in tyiño, naku yúku nreta ni nráku kukú nuù xi Ñuù Ko'yo, kesa'a nrato'on nantya kava tade'e iyo sa kóò. Ni kui'ya ni Iturbide noò xí nuù míni kánu nani Soto Marina, dakonra'a ña'an sa na díti du'ku xi sa tu sení'no xi nreta da'a ñuù. Ve'e ku va'a tutu kuna'nu intyi kua'a sanrá to'on xí. Ni Partido Monárquico Conservador, tyintsé xi sana do'oko ni Iturbide, kua'a ka kida sa yoò en kuvini ña'an sa ñu ta'an xi Partido Republicano, sa naku yuku wa'a ta sani ini ni Partido Escocés, xu kada tyiño ve'e kida va'a tutu kuna'nu sana koò en xityi ní sa kuna'nu xi na koo wa'a ní nreta ñayii kuika, na koò ni nreta kuatyí intyi kida xí váxi, xi nreta santsé'e uu ta'an sa xuku nanre'e xi ni kuika nantya iyo ñayii *sistema virreinal*. Dodi enka, ni Partido Republicano ntyoò xixí sa nanà kodo túni tutu kánu kuna'nu, nanà ko'on sa va'ani nrikúnu ni meè xi sana nruva'a wa'a ñuù, sa va'a ni na koò ñayii ta iyo nreta ñayii ñuù Estados Unidos del Norte. Sa nrato'on ntsé'e na kesa'a náa kuatyí madii meni ve'e kida va'a tutu kuna'nu, du'vani nreta ka nra'a ñuù, ntsa nreta sa datsáku da vita kesa'a

nreta ñuù iyo xika, dodì kidarná nreta ni *republicano federalista* sa du'va kada nanà koò tade'e, díta santýó xi sa en xityi ni nakoò sa kuna'nu, tsan nateèn sa ñuù dakáku ña'an xi nakuin to'on ñuù; dodì nantsa'a wa'a kidarná nreta ni ntyoò xi sa en xítýini nakoò sa kuna'nu, tutu kuva'a sa yodo tuní sa tu wa'a kida ve'e ñu'un, yodo sa tu wa'a sa meni nreta ñayii kuika kuna'nu, yodo ve'e iyo nreta ni kuna'nu ntyido tuxí xi yodo enka sa tú ntyóxi sa nama kuù nrikunu meè ñayii xi santýó xi sana koò en nuù nreta ñuù. Tutu kuna'nu kuva'a kuiya komi tumi uxi en diko komi yodo to'on sa'an nrixí, xika iyo sa koò va'a sama náa ka ñuù xi sa na kuù nrikúnu meè da'a ñuù, sa'a kida sa du'va xuku náa ni oòn váxi Ñuù Ko'yo, du'va ni kukú ki'in tutù nreta ñuù mana teèn sana kuiin ntsée, nanà koò sa en ní to'on nráa xi enuní na tyo'on nra'a tu ñade'e na tsiyeè, enuní na kada tyiño nreda da'a ñuù, na díta sa ñayii kuika ni nateèn ya'vi wa'a xi sa kuna'nu, nanre'e sa nreda na díta xi ñayii tuù sate'en, xi na díta sa tuntýo ta'an ñayii kuika xi ñayii nra'vi ku; tutù ma dita nreta to'on yodo tutu kida va'a Ñuù Ko'yo xi nreta ñayii ntse'e kuika iyo enka ñuù, to'on tu nanre'e kuù, na kesa'a nanà ko'on tutu kuna'nu Ñuù Ko'yo, nama dátsa kuù kada ñayii, na kukú tutu nráa na kuna'nu nreda ñuù, joòni nantya kaà ñayii iyo, sana kueníno nráa wa'a nakoò Ñuù Ko'yo, nreta tade'e xi nreta tutu sa kuna'nu; nama koò en ní tade'e kuna'nu: tade'e kuna'nu nreda ñuù na koò tantýo xi nreda nra'a ñuù, nama koò ka ve'e ñu'un ku xa'an ni meè nreta tade'e, nama koò ka nreta sa kuna'nu nintýido tuxí, nama koó ka sa kuna'nu ve'e ñu'un ta xu kada kanrúù, santýi ntyoxi tyiño kuna'nu xi sa tuva'a xuku káda xi da'a ñuù, xu kuna'nu, nreda sa xukoò xí, nreda xuku ni'in sa intýi kúatyí xi ntsé'e xána xí.

Ni Partido Republicano nate'en naku nani xi Partido Yorkino, ntsa daà kesa'a xi intýi xuku náa xi nruxi ni Partido Escocés, nreta ni ya'a ntse'e xu ntyoò xixí sa nama díta nreda kúatyí kida xi váxi, tsan ni Partido Yorkino xu ntyoò xixí sana kuù nrikunu ni meè ñayii xi sana nruva'a

wa'a ñuù; dodi Partido Yorkino tu ni ntsée sa du'va koò, tu kida sa du'va nruva'a ñuù, da vida kesa'a datsáa to'on nreta kii yukuan, saku na'nu –tu iyo vevá sa du'va kani íni– tu xuku kantyísa sa va'ni kadarná sa du'va intyi ntyóxi sa wa'a na koò, tu sakui túni nráa sa na nrikúnu ni meè ñayii xi sa nantsa'a na kuánu wa'a ñuù, xu dakenró santyoò xi sa kada, tsan xu nakuiin ta kida váxi, xu ya'a nakoò ta'an nreta ni náa váxi, sukuan xu kada sa nreta tyiño kída ni xu koò tsan tu xuku na teèn, diku xu kuita xí, xu kada kueè sa xu kadarná sa du'va sani íni na kada nrikúnu ni meè ñayii xi sa nantsá'a sa na nruva'a wa'a ñuù. Nreda sa'a ya'a Ñuù Ko'yo kuiya komi tumi uxi en diko usa.

Nreta sa kuù Ñuù Nuù Nruva, ñuù xu koò yu, xu nakiní nreta sa kuù váxi, joòni eta'a ní, en uu sa xukoò tani nráa nreta sa xukoò Ñuù Ko'yo xu kava. Na kuù yuku en Congreso Constituyente kida va'a tutu kuna'nu Ñuù Nuù Nruva. Nreta Partido Liberal xi Retrógrado nateèn sa daku nani ta'an meè, Partido Liberal xuku nani vinagre, tsan Partido Retrógrado xuku nani da'an. Nrúù nakuin ta'an tsé'e kida tyiño nanrúku ñayii nakoò tyiño sa kada va'a tutu kuna'nu sa kesa'a kida tyiño ve'e dínaka kukóo kida va'a tutu tastúni. Kidarná Partido Liberal yatyi nreda ni kua'an tyiño kada va'a xi tutu kuna'nu kuù xi ñuù ta'an xi *partido* ya'a, va'a koòn na kada xi tutu kuna'nu na kuva'a wa'a na kodo sa va'ani nrikúnu ni meè ñayii xi na kodo sa nanrúù va'a nreta ñuù, sa du'va kuna'nu sa tuù ku túni xi ñayii, santse'e ntyoò xi sa sani íni ni oòn ñayii to'on ve'e ñu'un. Nreta sa kada sana koò va'a ñayii, nanà ka'an ña'an ni oòn ñayii xi nreta ni xukoò tyiño ve'e kida va'a tutu, kuka tuù en ve'e ñani *colegio civil* –daku nani Instituto de Ciencias y Artes–, maku nenra'a ña'an ve'e ñu'un, kukáva sa dakua'a ña'an xi nreta ninrée, vevá sa dakua'a nreta sa sani íni ñayii, ntsé'e vixi sa dakua'a ñuù ya'a, túvi veva'a ve'e dakua'a ña'an sa kavi xi sa ka'an wa'a ta dakua'a Colegio Seminario Conciliar (sa meni *gramática, filosofía, física elemental* xi *teología*); sana kuù dakua'a enka tyiño túku ka sa kuù xi sa

dakua'a dútú, ña sa dakua'a tyiño nra'a xi sani íni sa kida va'a ña enka tyoòn nra'a, iyo sa koò vevá tuíni sana kada ki'in Ñuù Ko'yo, ña enka ñuù xíkaka, sana kuù dakua'a *ciencia* ña arte mikuu santýoxi meè nro dakua'a nro. Nreta ñayii nra'vi ta kuù meyu, xíta nreda'a sa ñuù íni.

Ta nakaàn ve'e dakua'a xíka nro kuiya komi tumi uxi en diko usa, ni tatà José Juan Canseco, meè xí ñu ta'an xi kida va'a xi tutu yodo sa ku kuiin en ve'e, meè xi ka'an xi sa kesa'a dakua'a, kátyi xi sa ntsé'e wa'a sa iyo sa dakua'a nreta ní nre'e, na kada dakua'a sa ka'vi, sa ka'an wa'a, tyiño nanà teèn meè mi ntyoxi. Ntsa kii yukuan, ke'en ni dakua'a sa kukú dútú nadáma xi ya'a xi ve'e dakua'a davita kukava. Va sa du'va kida, sa ntyoò xi kuna'an, sa intyi wa'a to'on ka'an ni tatà Canseco, sa tu xuku ntyoka kú sa dakua'a yu sa kukú yu dútú, sa tu sakui túni wa'a ku nreta to'on ka'an xi, ña sa ntsé'ena ntyoku sa dakua'a yu enka tyiño túku na kava sa dakua'a ña'an ve'e ñu'un, ntyisa tu xuku ntyoxi va'a yu diku tu xu dakua'a ne iní yu nreta sa dakua'a dútú, kueè ya'a yu, ntsa dánre'e yu sa dakua'a yu santsé'e sani íni xi intyi xuku nrato'on. Danrú intyi ta'an yu sa kida va'a yu *examen* kuna'nu, ka'an yu xi ni dakua'a ña'an ku tsan kua'an yu, ni dútú Luis Morales ku xí, ya'a yu ve'e ku va'a sa dakua'a ña'an tutu yodo to'on sa kada nráa kuatyí, yóo una kuiya komi tumi uxi en diko una.

Ni kuna'nu xi nreta ni dakua'a ve'e da vta ku kuiin, nreda xi ñu ta'an xi Partido Liberal, xi xu kuna'an xi nreda sa nrato'on ña sa kuù Ñuù Nuù Nruva. Sa'a xi sa xíni nreta ni kuna'nu ve'e ñu'un sa kukóo en ve'e saà dakua'a –tu xuku nanrúku ni wa'a diki xi sana dakeè túù xi sanráa–nakí'in ka (ta du'va xu koò) sa nre'e sa kuna'nu xuku ne'en sa xu kada nreta sa tuù nanre'e xi nreta sa intyi sani íni, kesa'a wa'a xi ntse'e náa, nate'en nreta ni ntsé'e kuika ñu ta'an, xuku danráku tade'e kuna'nu nra'a ñuù, kuna'nu nreta tade'e ñayii xi nreda da'a ñuù. Xuku daku nani “xe'e ni túta”, nreta ni dakua'a xi nreta ni sa'an dakua'a xuku daku nani “ni kuiya” xi “ni dadíki”.

Nreta tade'e da'a tyaà tu xu tsánra'a ña'an sana ki'in dakua'a ve'e kuva'a, nreta ni yu sa xuku ki'in yu dakua'a yu tu wa'a xuku ntsá'a ña'an ñayii ku xi tu xuku ntyo'o ña'an da'a ñuù, sa tu xíni xi sa intyi kuíñu ñayii ñuù nra'vi yukuan. Ké'en nreta ku ñerru yu kéxi tu sa'an ka xí, yu'u xi nreta ni tuta'an xána xi sa dakua'a yu, nrintyíko ña'an váxi. Uu na yu kenro yu nruku ntsé'e yu sa nama nrádi ve'e kukuiin, nruvi nruvi xu ki'in yu dakua'a yu.

Kuiya komi tumi uxi en diko éen, datsáku sa koò ni tukú sa kixi ni enka ñuù ntyoò xixí kuna'nu xi du'va Istmo de Tehuantepec, nreda yu ta sa'an yu ve'e dakua'a natyido túni yu meyu sa nani *milicia cívica*, danráku ña'an xi ku sa kukú yu teniente ki'in yu nuù nreta ni nadà taka ta'an sa ki'in náa, sa nama kune'en nra'a ña'an enka ñuù xi Ñuù Ko'yo. Kuiya komi tumi uxi en diko uxi meyu ntsá'a yu –sa yó ni dakua'a ña'an, meyu xu dakua'a ña'an yu– sa dakua'a *física*, oko uxi tuini xuku teèn yá'vi yu, wa'a xu kada satyo'on ya'vi yu nreta sa nanre'e ku. Kuiya komi tumi uxi en diko uxi en, nré'e yu sa dakua'a yu tutu kuna'nu sa kada nráa kuatyi, kesa'a yu kida tyiño yu nuù ni kuù xí Tiburcio Cañas. Dini kuiya ya'a nráku yu kida da'a ñuù sa ki'in yu tyiño regidor ve'e kunida Ñuù Nuù Nruva xi xukuin yu nuù tyiño física sa ní dakua'a yu Francisco Rincón kida xi sa sa'an nreta ni dakua'a ve'e dakua'a ña'an sa kukú dútú.

Kuiya komi tumi uxi en diko oko uxi uu kesa'a sa náa xi nreta iyo tyiño ve'e ntse'e kuna'nu Ñuù Ko'yo, ni Anastacio Bustamante kuù xi nuù xi, díni diki kuiya ya'a kene'en ña'an nreta ni ñu ta'an Partido Escocés, díni xi xuku nenra'a ña'an xí. Sáka ninró kuiya komi tumi uxi en diko uxi uni, nráku yu sa ki'in yu tyiño ve'e nrada va'a tutu kuna'nu Ñuù Nuù Nruva. Sa sa'a nreta tutu kuna'nu yodo sana kée nreta ni español Ñuù Ko'yo kida va'a ve'e kánu nrada va'a tutu danráku, ni kuna'nu ve'e ñu'un Ñuù Nuù Nruva, Manuel Isidoro Pérez, eta'a na tsan ma nu'un xí xu'un xí, tu kátyika xí kuntsáku xí ve'e ñu'un, kuù nu'un ni xí ñuù España. Tu kenróka ni en ka dútú kida tyiño nreta

ñuù nenra'a Ñuù Ko'yo, nreta ni xu koò ka te'en xí ityi kua'an xí enka ñuù, ntse'e vixi sana te'en xí to'on íi, va va'ni na teèn xí tu na ki'in xí ñuù Habana ña Nueva Orleans, tu du'va tsan nanre'e vevá ntsé'e tuíni, tuíni túvi kú. Nreta sa du'va kuù wa'a kida, ku tata nruusa yu –xíni tsá sa makada kukú yu dútú– kátyi tsá sana dakua'a ni yu ityi kua'an yu. Ntsaà daà koòn iyo ni meyu xí ku tuíni yu.

Dini kuiya ya'a nráku yu sa tyintsé ña'an yu xí ni ku na'nu *general* Isidro Reyes, nakuíin ta'an xí sa náa sa sa'a ñu'un xí nreta ni ñu ta'an kuna'nu *general* Canalizo, ta katyi *Plan Religión xi Fueros* (kesa'a ni *coronel* Ignacio Escalada ñuù Morelia). Ntsa kii daà, ni *partido clérigo-militar* kuiya ku xí nateèn xí sa náa, tuxí nateèn xí davaka xityi kesa'a náa, nateèn sa kuna'nu xí, nreta kватыi kída xí, nreda sa tu wa'a sani íni sa kída xí xi da'a ñuù. Sukuan kida sa kesa'a náa nreta ñayii kuika ntsé'e wa'a iyo, sa'a kú sa dínaka kida sa teèn ityi ni Partido Liberal sa kesa'a nrada va'a tutu kuna'nu, díta tutu intyi kuiya kida ña'an xí da'a ñuù sana kuino kватыi nra'a tanyó xí ve'e ñu'un xí sa iyo sa tyo'on ya'vi uxi tantu sa kidarná.

Yóo en kuiya komi tumi uxi en diko uxi komi, kida va'a yu *examen* sa daku'a yu santsá'a na nruva'a kватыi nuù Corte de Justicia Ñuù Nuù Nruva, tsan ya'a va'a ni yu, natáxi en tutu yodo sa va'ni kukú yu ni ntsá'a sa nruva'a nreta kватыi. Uu ni kii ya'a, nreta ni kida tyiño kida va'a tutu kuna'nu danráku xí sa kukú yu *magistrado*, daà ní kii kida tyiño yu Corte de Justicia, tyiño kida yu en uu ni kii. Joòni sa du'va ka'an Escalada, ntyiko ña'an Arista, Durán xi Canalizo, kadi víni túù sa xuka'an xí kuiya yanro, dodí tyintséè ta'an xí tyiño ntsa kidarná xí kuiya kua'an nro, dítaxi tade'e kuù ni Valentín Gómez Farías. Vevá nreta ni ñu ta'an tade'e tyintséè ña'an xí sa du'va kidarná, sa tu sakui túni nráa xixí, nakuíni katyi sana kú nrikúnu meè, ta katyi yu sa nùù, madii ityi nra'a kua'an xí, adi na'an xuku ntsáka ña'an dava ka ityi sa xuku nateèn xí, ityi ntyoò xixí ña nreta sa uu íni ñu'un xána xí. Danrú tsan tú'u nreta

tyiño tade'e Ñuù Nuù Nruva, sukuan xu kada tyiño yu, ntsaka ña'an ku kua'an ve'e kaà ñuù Tehuacán, tú dána sa kida yu, dini sa kida tyiño nráa yu, ni en sa tu du'un yu tyiño xuku danráku kada yu.

Nruva'a tutu yodo sa kida ná'nu sa kua'an yu ve'e kaà, kunri xu Ñuù Nuù Nruva kesa'a yu kida tyiño yu sa da kuá'a yu. Ntsé'e ni tastúni xi ntsé'e ni wa'a iyo ve'e ñu'un, tyintsée ta'an xi nreta ni du'va ntyoò xí kukú na'nu danráku nantya koò da'a ñuù, wada nríoxi. Sa xuku tastúni, xu na teèn ta kua'a xu kuaña'an nreta ni ñu ta'an *tribunales comunes*, xuku nanre'e sa dú'va enka ityi kua'an tu du'va katyi tutu kuna'nu, xuku nakua ña'an nreda sa vevá do xu kada xi nreda kuatyi kida. Nreta tuíni xu tyo'on ñayii ve'e ñu'un yo en ka'an mikú sa sa'an; tuíni xuku tyo'on nra'vi ñayii meni ni dútú xu ko'on nra'a xí santyi ntyoò xixí tuíni. Dini, íyo en uu dútú wa'a xi nraa xu kada tyiño xí, tu xuku du'un xí, xuku te'en ya'vi nraa xí, tu xuku díta xí tuíni ñayii xuku ki'in ve'e ñu'un; adi kua'a ni dútú du'va xu kada tyiño nráa ta katyi to'on nríoxi, sa du'va xu kada xí, tu xuku ntsa'a ña'an wa'a xi tu xuku tyintsée ña'an ka xi nreta ni dútú intyi kida kuatyi váxi, xuku dokua ña'an xi ñayii sa tunráa sa xuku dakua'a ña'an, sa xuku datívi sa iyo ve'e ñu'un. Tsan nreta da'a ñuù ntse'e nráyi sa sa'a kuatyi xi satú sa teèn, koón sa xuku kadarná sa kida tyiño, kua'an kii, sa xino kuatyi..., nreda xu dita xu kenróo xi dútú sa xuku ntyoò xixí tuíni. Tu xuku ki'in ñayii sana kunráa kuatyi, da'vani kuníni tade'e, ntse'e xu kana xiin ña xu ki'in ve'e kaà. Meyu xíni yu, dú'va ta'àn yu sa intyi kúíya xu kada tade'e. Nreta ñayii iyo ñuù Loxicha ká'an ñayii ku sana kune'e yu nreta kuatyi na kuù nráa nuù *tribunal eclesiástico* sa kida ni dútú, sa xuku káka xi tuíni xi tyiño na kada ñayii, tú sa xúku te'en ta iyo váxi. Kantyísa yu sa iyo sa kunráa nreta kuatyi nakáni xí, du'va katyi tutu taxi xí ka'vi yu, sa'an yu nuù ni kuna'nu ve'e ñu'un ña *provisorato*, du'va xuku nani. Tu yu'yú kua'an yu, va sa du'va iyo yu tyiño kida va'a tutu kuna'nu xi va sa kii yukuan ni iyo tyiño

kuna'nu kuù xi Partido Liberal (sa'a du'va kuù davita sákanro kuiya komi tumi uxi en diko uxi komi), ya'a tutu xíka yu sa nantsá'a nreta kuatyí xi na kana ña'an xi dútú sana kunra'a nreta kuatyí kida xí, datsáku ña'an sa nama nu'un ka xí ve'e ñu'un íyo xí ntsa nanre'e kunráa nreta kuatyí xido xí; dodi tuva'a kúu, daà ni yóo nre'eni tyiño ni kuna'nu Ñuù Nuù Nruva, ta katyi yu sanú, ve'e ñu'un (kida tyiño sana dáma) xiko kava nateèn wa'aka sa kuna'nu xi nidana tu uuta'an ka sa kida –da'a ñuù xi nreta meè ta kua'a kida tyiño– sa tastúni xi nreta ni ñu ta'an na kuù kada ta ntyoò xí váxi.

Tade'e kida nráa kuatyí ve'e ñu'un, ni vata tú'u ká sa kunra'a kuatyí sa ne'en yu kua'an sa datsáa ña'an xi dútú ñuù Loxicha, ni tu na teèn xí nreta to'on xi tu xukoò sa ka'an nreta ni sa'a kuenta, meni xí kída na'nu xí sana nu'un ni dútú ve'e ñu'un íyo xí. Na sáa ni xí ñuù Loxicha, danráku xi sakuáka ña'an xi nreta ñayii datsáa ña'an kuatyí xixí, tsan ìní ni kuna'nu xi ni kuù *juez partido*, tyiña'an nixí ve'e kaà, tu kátyi xí sa ni en ñayii maki'in kukoto ña'an ku. Ni'in xi tutu tastúni sa du'va kida xí tsanra'a tade'e Ñuù Nuù Nruva sana dako nra'a ña'an na ki'in ñayii ve'e kaà, ta kua'an sa'an ñayii Ñuù Nuù Nruva nrato'on ñayii ku, ña sa sa'an ñayii nanrúku en ni kuù xí tyiño kida nráa kuatyí sana tyintse ña'an xí. Íyo ni yu daà koò, diki kuiya komi tumi uxi en diko uxi komi, nadáma ni yu nreta sa dakua'a ña'an ve'e, tu kida sama ku ntsa'a nreta kuatyí xu kada xi nreta ni nra'vi, tyintsée ña'an yu naku nráa kuatyí, xíka yu uu kii xi ni kuna'nu ve'e dakua'a sa tu sa'an yu dakuá'a yu, tsan sa'an yu ñuù Mihuatlán, sukuan ye'e nreta nió ve'e kaà, sa'an yu ntsá'a yu na keè xí. Du'va ni sáa yu ñuù kua'an nráa ni yu nuù tade'e kuna'nu ni Manuel María Feraud, wa'a ka'an xi kú, kátyi xí ka'an yu xi nreta ni ye'e ve'e kaà. Danrú saku nra'vi yu nuù xí na katyi to'on xí nantya íyo sa yentsádi nreta nió, nakú sa kida xí sa kua'an xí ve'e kaà; kátyi xi sa maku katyi to'on xí kuatyí kida xí koòn sa ñu'un va'a kú. Saku nra'vi nitúku yu na ka'vi xí nakú sa kida xí sa kua'an

xí ve'e kaà, túu sa ñu'un va'a kuatyí xi iyo sa dokua ña'an xixí, sa ya'a kii ta katyi tutu kuna'nu. Tú dokída xí taxa'an yu, sukuan kida sa xa'an yu sa tsáa yu en tutu nruù yutsa na katyi to'on xí en tutu natsáa xi nanre'e sa nakuiin yu xu'un nreta nió koòn na kunráa. Nruù yutsa kua'an yu xi tutu kida va'a yu, tani xa'an yu nru íku; dodi tade'e kuna'nu túku ku xí: ni tuntyu ka'an xí, kueè xíka xi mikú tutu katyi sa du'va iyo sa meyu ntsa'a yu sa ye'e nreta nió ve'e kaà; xiko ne'e yu xa'an yu sa xini ña'an wa'a ñayii ku sa dakua'a yu santsa'a yu naku nráa kuatyí, vaxu tyintse'e ña'an yu xi ninra'vi tuvi tuíni xí, díku tu nanre'e tutu du'va katyi sa kada yu, kátyi xí sa nama ka'an ka yu, tsan na ki'in yu na ñínika na dokua ña'an yu kuatyí nakuido yu, ni nrikunu ityi túú tyokida ku yu. Dodi dútú sa íyo xi ñuù, xi ni kuna'nu santsa'a tyiño nreta nió, kua'a ñayii xini ña'an, yu'u yú sa vini kuè kada ntse'e xi ku, va'a ka tsan kunríni yu Ñuù Nuù Nruva, sa kua'a yu kuatyí sa du'va kida tade'e kuna'nu ñuù Miahuatlán ku, nuù nreta ni nrada nráa kuatyí Corte de Justicia; dodi tu katyi xí ntsa'a xí kuatyí koòn dí sukuan iyo ni ñu ta'an ve'e ñu'un. Tuvi sa kunráa xi nreta ninra'vi ye'e ve'e kaà, sa nakadi xí ityi ki'in, túu kuátyi kida xí, sa ká'an ni xí sa intyi kida dútú kuatyí. Santsé'e xí sa du'va kuè xí, ta kida nreda nintsé'e na ntyóxi sa kida ve'e ñu'un, tuna ta'an xána xí sa kidarná xí *tribunal*, xuntyo xixí sa nri ntyiko ña'an ni òòn xí, kuiya ntyuù kada ña'an xí ku, sana kú kadáxi kida xi sana tsáa tade'e Feraud en tutu na kodo túni, kunu'un nuù tade'e kida nráa kuatyí iyo Ñuù Nuù Nruva, sana dakonrá'a ña'an ku na kuntsáka ña'an nreta tatú ntyido tuxí ku nu'un ñuù Miahuatlán, kátyi xi sa xido kuatyí yu sa sa'an yu ñuù Loxicha dakua'a ña'an ntse'e yu xi ñayii na ki'in náa xi nreta tade'e, ;tsan ntse'e xika iyo ñuù Loxicha, ñuù tu òòn sa'an yu!.

Tade'e kida nráa kuatyí iyo Ñuù Nuù Nruva –en ní xu kada xí ta kida ni dútú–, tutu yodo tuni sa danráku tu wa'a kuva'a ta katyi tutu kuna'nu, ya'a xí ku kue'e yu dava ñiñú ntsaka ña'an xí ku kua'an ve'e kaà, ni tu kátyi to'on xí na kú

enka sa kída yu yodo tutu tastúni sa ki'in yu ve'e kaà ñuù Miahuatlán. Díni ntsaka ña'an xi ni José Inés Sandoval sa'an, ni ya'a sanrúku ña'an nreta ni ye'e ve'e kaà sana tyintsée ña'an xí.

Ito kanra sa tunráa kuatyí natyido ña'an xí ku, xi ntse'e íto sa tu nráa kuan xí sa du'va kída xí ku, sani íni yu sa ni Tribunal Superior, ve'e dínaka sa'an yu datsáku ña'an yu sa du'va kida xí ku, va danráku nadaya ña'an xí ku; dodí tu du'va kida xí, ntsa kú éen kii kene'e ña'an xí ku ve'e kaà, tyoò ya'vi yu, tsan ni tu ntsáxí tutu sa ña'an yu yodo nreta kuatyí xi sa tunráa kída nráa xí kuatyí.

Sa du'va intyí tá'an yu, xi nreta sa xíni yu nreda kii sa intyí nráyi ñayii tuù sa teèn, ñayii tu tuíni xí, sa intyí kui'ya kida ña'an nreta ni kuika, ñu ta'an xí tade'e kuna'nu ñuù, dana ña'an xí sa makuù koò va'a nreta da'a ñuù sa du'va iyo ñayii kuika xi sa ñu ta'an tade'e nenra'a ña'an xi ñuù, nrada ntsée xi sa du'va ntyoku kada tyiño ne íni yu sana oóní nadíta sa meni ni kuika kuna'nu xí. Du'va kida meyu ta kua'a xu kada yu, tsan du'va ni kada nreta ni ñu ta'an Partido Liberal; dodí sa sa'a nreta kuatyí ñuù yii, nreta tatà xu kue tyiño kii daà sana dita, tu xuku nanre'e sa dita nreta satu nanre'e, joóní xuku kadárna nió nreta tade'e tunráa xu kada tyiño, xuku sáa enka ni *liberal*, dodí ñayii ní xuku nadáma, xuku kenro ni nreta sayodo tuni tutu kuna'nu ñuù xi nreta tutu saña'an sa kuna'nu ve'e ñu'un xi ve'e iyo ni ntyido tuxí, sa tunráa kida ve'e ñu'un, sa xuku dakua'a ni meè tade'e kuna'nu xi sa kuna'nu tade'e ve'e ñu'un sa vevá intyí iyó xí (meni sa xuku du'un ta kua'a kuna'nu váxi). Du'va xu kada sa davita ku koò tade'e *liberal*, da vita ni ya'a daà ni yóo tsan kene'en ña'an ni xí xuku nanrúku ña'an xi nreta ni ñu ta'an.

Ntsa kuiya komi tumi uxi en diko so'on komi xi ntsa kuiya komi tumi uxi uu diko kida tyiño ne íni yu nreta sa dakua'a yu. Kuiya komi tumi uxi uu diko en, Corte de Justicia kida ña'an ku sa kukú yu tade'e di'naka sa kada nráa yu kuatyí da'a ñuù xi tade'e nateèn tuíni Ñuù Nuù Nruva.

Kii oko uxi en yóo komi tumi uxi uu díko uni tanra'a yu xi ña Margarita Maza, da'a ni Antonio Maza xi ña Petra Parada.

Kuiya komi tumi uxi uu díko komi tade'e kuna'nu Ñuù Nuù Nruva, ni *general* Antonio León, taxixí sa kada yu tyiño nrada va'a nreta tutu tade'e, xi nráku yu sa kukú yu ni tyintsée ña'an xi ni kuna'nu Asamblea Departamental. Daà ní yóo ya'a nadáma ni nreta ni kuña'nu *magistrados* Tribunal Superior Ñuù Nuù Nruva, xuku nani kii daà Departamento, xu kune'en nra'a ña'an ntsa Ñuù Ko'yo, káku yu sa kukú yu *fiscal* uvi.

Kuiya komi tumi uxi uu díko o'on nanrúku ñayii nreta ni ki'in tyiño kida va'a tutu kuna'nu Asamblea Departamental, meyu kána yu xi uu ka xí sa kukú yu *candidato* da'a ñuù du'va ntyoxi. Nreta da'a ñuù kida sa kidárna yu, vevá ntse'e ñayii ntyoxi sa ki'in yu tyiño. Kesa'a ni kuiya komi tumi uxi uu díko iñu, díta Asamblea Departamental sa kesa'a náa nreta ni kida tyiño ntyido tuxí ntsáka ña'an ni *general* Paredes, ne'en xi to'on danráku ni ku nuù xi José Joaquín de Herrera sana ki'in xi du'va sa neta'an ku ñuù nró xi enka ñuù, santyu yíi nreta ni ntyido tuxí ñuù Estados Unidos de Norteamérica, du'va kátyi xí ñuù Kava (ñuù San Luis Potosí nenra'a ña'an xi ñuù ya'a) na xiko káva xi kunri xixí Ñuù Ko'yo nakuù nakoò ta'an xí tade'e –du'va kida xí–, nakua ña'an nanà te'en xí saku xí nuù xí Partido Monárquico Conservador. Ni Partido Liberal tu dakenró xí sa kida tyiño xí: kintse ña'an ni Partido Santanista, ni'in kida tyiño ntsa kidárna xí díta xí nreta ni ntse'e ntyoxi tyiño ntsáka ña'an ni Paredes, daà ni kii na kóo xi tyiño kuna'nu Ñuù Ko'yo ni *general* Mariano Salas.

Ñuù Nuù Nruva ntyiko ña'an kua'an xi nreta ni na kuù yuku tuntyo ña'an xí ni Paredes, yodo nuù ni *general* Juan Bautista Díaz; nanrúku ñayii kukó *junta legislativa* xi en *poder ejecutivo*, uni ñayii nakoò, nanruku ña'an sana kuyúku nreta ñayii kutúni xí. Nráku Luis Fernández del Campo, José Simeón Arteaga xi meyu, kesa'a ni yu nreda

yu tyiño taxi ñayii. Sukuan xini tade'e Ñuù Ko'yo sa du'va kida, danráku xí sana díta *junta legislativa*, tsan meni ni José Simeón Arteaga kenro xí daà ni kii xuku kuè xí tade'e Ñuù Nuù Nruva. Meyu íyo sa nu'un yu Fiscalía Tribunal, sukuan kuè sa nráa yodo tuni yu, dodí tade'e Arteaga nrada va'a xí, kána xí uuka ñayii sa nanrúu sáa ni kida tyiño, kátyi xí sa meyu ki'in yu nuù xí ña *regente*, kii daà du'va xuku nani ni xu kuiin nuè xí Tribunal de Justicia Ñuù Nuù Nruva.

Tade'e Ñuù Ko'yo nakana nreda ñuù na nanrúku ñayii ntse'e kuè xí koòn na nruva'a tutu kuna'nu kuiya komi tumi uxi en díko komi, meyu nráku yu sa ki'in yu na kuiin yu sa kuyu Ñuù Nuù Nruva, tsan teèn yu ityi kua'an yu Ñuù Ko'yo sa kada yu tyiño nráku yu, da vita kesa'a yu yóo uxi uu kuiya komi tumi uxi uu díko iñu. Nreta kii ya'a ntse'e na kua'a ni íyo Ñuù Ko'yo ntyido xí tuxí kée xí ñuù Estados Unidos: tade'e Ñuù Ko'yo tuè vevá tuíni iyó sana kuè náa xí nreta ni sáa, vita nanre'e sa ve'e kida va'a tutu kuna'nu na taxi ityi ki'in ku kaká nuù. Ni íyo tyiño kida va'a tutu kuna'nu nráku xí íin xí sa sa'a Ñuù Nuù Nruva, ni Tiburcio Cañas, kida va'a xí en tutu yodo sana kuè kuaña'an nuù tade'e ñu'un nra'a xí ve'e ñu'un, sana kóo tuíni sa ki'in ku náa. Sa du'va kátyi tutu ya'a kua'an nantsa'a ni ñuù ta'an *comisión especial*, díi xuku kuè yu tukú, dodí kunu'ùn na ya'a ni. Kii uxi yóo en kuiya komi tumi uxi uu díko usa, datsáku tutu, nruku to'on tu va'a ni kátyi, kesa'a ni ntse'e nráa to'on sa yodo tutu. Ku kueni sa du'va intyi vevá nráa to'on, nreta ni ñu ta'an Partido Moderado –vevá ni kida va'a tutu kuna'nu ñu ta'an xí *partido* ya'a– tyintsée xí sa namà ya'a tutu yodo santyo xí sa díko sa ñuù ntsádi ve'e ñu'un. Kaà uu dava niñú kii uxi en ya'a tutu, ya'a sa ka'an kánu ní, koòn sa yodo ka'an sa en en ní sa kátyi, nreta ni tuntyo xí sa du'va kóo, vevá dita xí ña natyido ka xí, sana kódo ta ntyoxi xí sa kenro nreta *artículo*, xi sanamà kada wa'a na ki'in Ñuù Ko'yo, joòni na ya'a va'a tutu, nama kada ña ntse'e kueè na ki'in sa du'va sani íni nrató'on ve'e ku

va'a tutu kuna'nu. Kaà uxi dátsa nre'e sa nrato'on tsan kida ya'a tutu, sa du'va ntse'e nrato'on tu ya'a ta sani íni dína sa vevá na kuù dita sa iyo xí ve'e ñu'un.

Ntsa kii daà ve'e ñu'un, nreta ní ntyoò xí sa eta'a ní nanà dama xi nreta ní ntyo xí sa ni dána manà dama ntse'e kida tyiño xí ntsa kuù dita xí tutu kuna'nu xi dita xí tade'e kuna'nu Ñuù Ko'yo ni Valentín Gómez Farías, xu ka'an xí sa ni kuna'nu kuù xí ni Partido Liberal. Daà ni kii ya'a kidárna ni xí santyo xixí, datsáku xi ñayii en sa'a nro'o nuù ya'vi, nreta kii náa ni ntyido tuxí sa Ñuù Ko'yo nama kune'e nra'a ña'an enka ñuù xí, ntsé'e náa sa nanè tá'an xí ñuù Estados Unidos xí nuù ya'vi ñuù Veracruz. Sa du'va náa, xu daku nani *polkos*, ntsé'e nrutsée ñayii nreta ñuù nenra'a Ñuù Ko'yo, tsan tu wa'a sa du'va ntyoò xí sa náa, sani íni sama kadarná sa du'va nateèn tuxí, nateèn sana kuaña'an nreta santyo xí, sa'a ta kuù sa ta'an xána ni *general* Santa Anna, ni xuku kuiin nuù xi nreta ni sa'an náa ntyido tuxí sa nani Angostura, xi ní kida Partido Liberal sa kukú tade'e Ñuù Ko'yo, joòni tu du'va ntyoò xi nreta ni ñu ta'an Partido Moderado xi conservador; dodi ni Santa Anna, du'va ni tunráa kídaxi váxi, dakénro ni xí nreta xerru xí tsan kunrí ni xí Ñuù Ko'yo ntse'e kuxí sa va'ni kadárna xí nreta ni kui'ya ku. Nreta ni nráku sa'an xí Villa Guadalupe sa na teèn xí sa ku ntsaà ña'an xixí, ñu'un du'ku xí rosariu do íyó ntyika xí en santu, nreta ni kida nánu to'on ve'e ñu'un xi nreta ni kuna'nu. Dítaxi ni Valentín Gómez Farías sa kuxi *vicepresidente* Ñuù Ko'yo, kui'ya xu kada ña'an xí, xi nreta ni kida va'a tutu kuna'nu, tu xuku katyi xí sa teèn ya'vi xí ta yodo tutu kuna'nu sana kuù koò xí Ñuù Ko'yo. Nreta ni kida va'a tutu kuna'nu kuù xí Ñuù Nuù Nruva tu xuku katyi sa teèn xí sa tyintsée ña'an Ñuù Nuù Nruva, sa tyintsée ni sa datsáku nreta *polkos*, díta xi nreta tade'e nráku kída da'a ñuù, nakoò nreta ni ntse'e ntyoxi tyiño, tsan ve'e kida va'a tutu kuna'nu tu nanréka satú na saà ka nreta ni iyo tyiño, nateèn íni yu tsa kunri xu ku kue'e yu kada tyiño yu sa dakua'a yu.

Yóo una dini kuiya ya'a nasáa yu Ñuù Nuù Nruva. Nreta ni *liberales*, joèni nanrúku ña'an, ntse'e xu kada tyiño xí sana nruva'a na tastúni tade'e, ta katyi tutu kuna'nu, xu koò en tutu kida va'a Congreso General, meyu kida va'a yu xi nreta ku nerrú yu takua'a kida tutu kuna'nu Ñuù Nuù Nruva, yoò en ntyóo xí santyu náa xi tu nakíni nreta tade'e ku koò, kida ni tu va'a ku, tu ntyoò ku sa tyintsée ña'an yu sa kida tyiño yu ta katyi tutu kuna'nu, sa'a xukukú ku matyiti yu xi sa távi ña'an.

Kii oko uni yóo uxi en kida wa'a sa xíka ñayii tuntyóo xí tade'e ñadú'u. Nanà kóo tade'e ni ku nuù xí Corte de Justicia, ni Marcos Pérez; natúva nreta ni kida va'a tutu kuna'nu, tsan nráku yu sa kukú yu tade'e daà ni kii Ñuù Nuù Nruva.

Kii oko éen dini yóo ya'a kesa'a yu kida tyiño yu, sa du'va daà ni kii íyo sa koò yu tyiño nuù xi, ntsa kii uxi uu yóo una kuiya komi tumi uxi uu diko una, dáma nredá tade'e Ñuù Nuù Nruva. Nrákuni tuku yu sa koò yu komi ka kuiya ta katyi tutu kuna'nu, tú'u yóo una kuiya komi tumi uxi uu diko uxi uu nakua ña'an yu tyiño kuna'nu daà ni kii nakóo ni Ignacio Mejía. Kuiya komi tumi uxi uu diko uxi xí'i ku da'a yu Guadalupe da vita uu kuiya yeta, joèni tutu kuna'nu katyi sa makada kinruxi ña'an yu nriye'e ve'e ñu'un, va'ni kada ñayii nreta meè tade'e kuna'nu Ñuù Nuù Nruva, tu katyi yu sa du'va koò, dini meyu ntsaka yu ku da'a yu kua'an antsáya San Miguel, sa katúu sa íin nro'o xiti Ñuù Nuù Nruva, du'va kida yu sana kíni ñayii na kueníno sa katyi tutu kuna'nu, nreta sa sani íni dita joèni tuwa'a ntsa'a nreda ñayii ñuù. Ntsa kii yukuan, sa du'va kida yu xi ni'in xukuin ku to'on yu sa tu kátyika sa tyinrúxi nriyi nriye'e ve'e ñu'un, du'va kenro sa tyinrúxi nreta nriyi ñayii xika xiti Ñuù Nuù Nruva.

Ya'a kuiya komi tumi uxi uu diko uxi uu dakenro yu sa xuku kuù yu tade'e Ñuù Nuù Nruva, nráku yu sa kukú yu nuù xi Instituto de Ciencias y Artes xi dakua'a ña'an yu Derecho Civil. Nreta kii yukuan kesa'a intyi náa daku nani

revolución de Jalisco, xi sa tastúni tutu iyo kuna'nu, tantyo xí ni Partido Retrógrado. Joòni tú tastúni ka yu Ñuù Nuù Nruva, xuku nanrúku ña'an nreta ni náa nate'en tyiño kuna'nu ñuù, xi nreta ni xu kada tyiño yu xí, nreta ni sa'a yu tyiño kuna'nu ta xuku kuù yu tade'e. Nintse'e ntyoxi tuíni kuù xí, xuku nakuiin xí sa kua'an nreta ni kida tyiño nráa ta xu koò tade'e sani íni wa'a, xuku ntsa'a sana kada ta du'va xu katyi, ni en sa tunrá namà kóo. Tu xuku ko'on to'on wa'a díki xí, tu xukóò sa kani íni nra'a xí, diku xuku nanrúku xí nata'an xí nreta ni kidárna, joòni na dana'an xí sa kida tyiño nráa xí. Kanu natyo'on yu ku kuána yu dodi ma tyoò ta'an ka yu kuatyí, makada yu santse'e ni maka'an kui'ya yu.

Kii oko o'on yóo o'on kuiya komi tumi uxi uu diko uxi uni nu'un yu ñuù Ixtlán, sa'an yu sana ne'e yu tutu sa sa'a xi kuatyí, kida tyiño yu sa dakua'a yu. Kii oko usa díni kuiya ya'a sa'an yu Villa Etna –xika ka túu komi *leguas* Ñuù Nuù Nruva– nrada va'a yu to'on nanrée xí ñuù Teococuilco, du'va kida yu tyoò ya'a, kaà uxi uu dava kii saà uu ní ntyido tuxí dakonra ña'an xi ku, ya'a uxi uu ntyika ntyíi sa du'va ntsaka ña'an xí ku kua'an táxixí ku tutu yu sana kuù ya'a yu xi tutu yodo sa danráku sana ki'in yu Villa de Jalapa ñuù Veracruz. Kii oko una kèè yu ntsaka ña'an nreta ni ntyido tuxí yodo xí kida davi, nrúu yu ni Manuel Ruiz xi Francisco Rincón, tani kuù yu kua'an yu du'va ni kuù xí kua'an xí enka xityi Ñuù Nuù Nruva. Kii komi yóo iñu sa'a yu Tehuacán, sukuan dítaxi nreta ni ntyido tuxí ntsáka ña'an xí ku kua'an. Ntsa sukuan ka'an yu en uu to'on sa du'va kida va'a xí tutu tunráa sa danráku santsáka ña'an xí ku kua'an. Kii oko o'on saà yu Jalapa, sukuan tu'u sa du'va nritsáka ña'an xí.

Ñuù ya'a xukóo yu uni diko so'on kii, dodi tade'e *general* Santa Anna ni eta'a tu díta xí sa ntsa'a ña'an xí ku, tu katyi xí kadi vini koò yu, daà ni kii sa sáa yu sukuan nateèn yu tutu danráku sa ki'in yu ñuù Jonacatepeque Estado de México, katyi sa du'va kua'an yu Jalapa tu seníno yu tutu

danráku tade'e koòn iyó sa ki'in yu Jonacatepeque. Sa na ni'in ityi xí sa tyo íni ña'an xí ku, koòn tutu sana kúu ya'a yu xi tutu yodo sa danráku taxi xí Ñuè Nuè Nruva katyi nráa sa Jalapa iyo sa kii xu. Du'va xa'an yu dodí ni en tu xiko ne'e xi ku. Xu kada xí kú, ta katyi kuentu, ta xu kada nrikuaàn xi tikatyi sa xuku dokua ña'an te sana kada na'an tikatyi nrutsa te. Sa ntsa'a yu saki'in yu Jonacatepeque, tsan nataxi enka tutu danráku sa iyo sa ki'in yu ve'e kánu Perote. Ni vità keè ka yu Jalapa sa ki'in yu Perote datsáku ña'an xí ku sana ki'in yu Huamantla, Puebla, nateèn yu kua'an yu kii uxi uu yóo éen; dodí ya'a yu ñuè Puebla nrúku yu eta'a tuíni nanre'e sa tyoò ya'vi yu nreta sa nanre'e ku ñuè Huamantla, ntse'e vixi sa tanuè ñayii ku. Ní'in yu sanrúku yu sa ki'in yu kii so'on komi; kaà uxi kunaà dani ke'e yu ki'in yu tsan dako nraña'an ni José Santa Anna –da'a ni Antonio– ntsaka ña'an xí ku kua'an *cuartel* San José, sukuan xukun tsádi yu, yo en xu ka'an yu xí, ntsa nrúu yútsa kene ña'an xí ku ntsaka ña'an xí kua'an *castillo* San Juan de Ulúa, sukuan sáa yu kii oko éen. Ni *capitán* José Isasi ku xí ni kuna'nu ntsaka ña'an xí ku kua'an keè yu ñuè Puebla ntsaà sa'a yu ñuè Veracruz. Meni yu, yo en xu ka'an yu xí ve'e kánu xuku ntsádi yu, ntsa kii o'on yóo uxi kaà uxi en dátsa, ni kuna'nu ve'e kánu Joaquín Rodal, ka'an ni'in xí ku, ntyu dayu'u ña'an xí, sa kada yu ta katyi tutu danráku sana ki'in yu enka ñuè ntse'e xika nani Europa, táxixí tutu sana kada ya'a yu ki'in yu ñuè yukuan.

Intyi kúvi ku kii yukuan ntsa xiko ne'e yu xi tade'e kuna'nu sa na nruva'a yu tsan kada yu ta yodo tutu nataxi xí; dodí ntse'e nruntse'e xí kátyi xí sa iyó sa kueníno yu ta katyi tutu danráku, iyó sa kàà yu varku nani *inglés* Avon, sa iyó sa kée nuè mini kánu ki'in kàà uu ñiní díní kii yukuan, tu xuku ntsátu xí enka to'on, dini meè xí teèn xí sa ñu'un ku nratyiño yu ntsáka ña'an xí ku kua'an na kàà yu varku. Tu'u sa tu kátyi xí ka'an yu, sa dú'va xu koò yu ntsa kii uxi uu yóo éen.

Kii éen sáa yu ñuù nani La Habana, sukuan –katyi ni kuna'nu *general* Cañedo– xu koò yu ntsa kii so'on uni yóo uxi uu, danru kua'an yu ñuù nani Nueva Orleans sukuan sáa yu kii oko éen dini yóo uxi uu.

Ke'en kii xu koo yu ñuù ya'a, ntsa kii oko yóo iñu kuiya komi tumi uxi uu diko so'on, sukuan keè yu kunrísu ñuù nani Acapulco sana koò ta'an yu kada vaà yu xi nreta ni *general* Juan Álvarez xi Ignacio Comonfort sa tunrá kida tade'e ntsé'e ni Antonio López de Santa Anna. Ta kunri xu ya'a yu ñuù Habana xi Istmo de Panamá, tsan na saà yu xu'un mini kánu ñuù Acapulco diki yóo usa. Sa tyintsèè sa du'va sani íni yu kunrí su, kú tutu danráku sana ki'in yu enka ñuù natáxi ni Santa Anna ku: nreta ni tsànr'a xí kua'an enka ñuù makada sa nríxi xí, tú ma dínaka ka'an xí sa kueníno xí nreta tade'e kuna'nu Ñuù Ko'yo. Danrú ta tsáku ku sa iyó tutu du'va danráku, ka'an yu xí nreta ku ñerru yu xi nreta ni iyo enka ñuù, sa tsáa yu en tutu –va iyó ni ñu ta'an sa dína kida va'a yu nreta ku tutu yu–, kána ña'an yu sa iyó sa xiko kava nro kùù ñuù nro, madíi ta kuiya xuku kada ña'an xí ku nro, sanreda'a xuku danráku sa káda nro, iyo sa nata'an nro nreta ni sa náa váxi xi nreta nintsé'e, nanà koò en tade'e nantyo ña'an nreta nra'a ñuù, na kuù nráa nreta kuatyí, na koò ni mee ñayii xi enuè na koò ñayii. Ni'in yu sto'on ñayii, nreta ni kuna'nu ku xí: Guadalupe Montenegro, José Dolores Zetina, Manuel Cepeda Peraza, Esteban Calderón, Melchor Ocampo, Ponciano Arriaga xi José María Mata. Nreda'a xí kua'an xí diki ñuù Tamaulipas sa neta'an xi enka ñuù, tsan meyu kua'an yu ñuù Acapulco.

Dú'va ni kùù yu yóo una tsan sáa ni to'on sa ni Santa Anna dakénro ni xí tyiño kuna'nu Ñuù Ko'yo xi kua'an ni xí enka ñuù, tsan Ñuù Ko'yo tyintsèè *Plan Ayutla* váxi, nakóo daà ni kii tyiño nuè xí ni *general* Martín Carrera. Ntsé'e ku íni ñayii sa datsáku ña'an sa keè tade'e ntsé'e, ni tu kuù sée sa kani íni ñayii. Tsan sa iyo tutu sa kána to'on sa ki'in náa, dodi tuntsa'a wa'a na katyi, ni tuntsa'a mi kee

nreta ni kida va'a xi nantya sani íni xí, mintsá sáa xí na káda sa du'va koè ta katyi. Sa kada na'nu, sa na kueníno, kuva'a vevá na datsáku sa yodo tutu, na teèn na tsáa en *artículo* na ka'an wa'a sa yodo. Ni tsáa tutu datsáku ñuù, meè xi tsáa xí ña tyiño yukuan kida xí. Dodi, meyu xa'an yu xí ni Diego Álvarez sa iyo sa káda nro viko sa du'va xíno ni Santa Anna, sa du'va kuè intyi uta'an nreta ni kída tyiño xi tade'e tsé'e (nani ntsée sa kidárna sa náa váxi), tuvi sa ya'a ta katyi sa yodo tutu datsáku Ñuù Ko'yo ni ma nakíni ña'an xi ni nráku sa koè tyiño nuù; *Plan Ayutla* tu nakíni sa du'va nataka ñayii Ñuù Ko'yo sa nanrúku ni ki'in tyiño nuù xí kukú tade'e tastúni Ñuu ko'yo, koòn díni nreta ni kuè *general* xi nreta ñayii kída tyiño xi ni Santa Anna kuè xí –nanrúku ña'an xi nreta ni tyintsé *Plan Ayutla*–, itó nráa sa xíta xí sa du'va kua'an stoxí ni kuna'nu, nrato'on ntsé'e xi sa na kòè ta'an xi nreta ni náa sa danra'a kixi ñayii, sa nama kuita tyiño xi sana ni'in ítyi xí sa intyi kída xí kuatyí, na teèn xí kuañu ntsáa xí sa nréda dakénro ni teèn ityi kua'an náa sa sa'a xi nama en díta sa iyó sa kuè Ñuu Ko'yo, nreta nintsé'e ñuù ta'an clérigo-militar, sukuan xu kuna'nu ni Antonio López de Santa Anna. Ni Diego Álvarez nani ta'an ku to'on xixí, mexí sejóòn xí sa va'ni ya'a yu sa kene'en vevá ntse'e tutu datsáku ña'an, dátsani nruù yútsa santsa'a yu *artículo* sa kesa'a keè kua'an, na kávi na katyi, tu yodo sanráa ta katyi *plan* Ñuù Ko'yo.

Ni *general* Juan Álvarez, iyo xi ñuù nani Texca, sukuan xu koè *cuartel general* xí, xíni wa'a xí sa sani íni vaxí nreta sa kuè Ñuù Ko'yo: tu katyi xi ya'a *plan*, dáta ni xíni xi danráku xi sa nanà kuè yuku nreta ni náa ntyido tuxí sana teèn xí ityi ki'in xí Ñuù Ko'yo sa nanre'e sa náa, díni meè xi kesa'a xi.

Kuè daà ni kii sáa ní ñuù Texca Ignacio Campuzano, tsánra ña'an ni Martín Carrera, sana nrato'on xi nrúu xi ni Álvarez sanra'a kída sa sáa ni Carrera kuè xi tade'e, diku iyo sa nreda ni kuna'nu na nakíni ña'an, du'va ni nreta ni náa ntyido tuxí. Sa náku yuku sa datsáku ni tsánra'a xí,

sa'an yu tuku sa nakuin ta'an yu xí ni Álvarez, ntse'e xi ni'in nrato'on sa sani íni wa'a santýó xí sa kada ni Campuzano, díni meè xí xini túni xí sa tunráa sa du'va kuxi kua'an xí, nitu ka'an ka xí nantya kenro xí nuù ni tsánra ña'an. Na teèn ityi ni *general* Álvarez xi nreta ni náa ntyido tuxí kua'an xí du'va sa katuù Ñuù Ko'yo. Ñuù Chilpancingo sáa uu ka ni tsánra'a ni Martín Carrera, díni tyòòn danráku ña'an xí ni Campuzano: ne'en xí en uu ka to'on sa ña'an ni *general* Carrera. Tsáku xi ñayii náku yúku, dí sa'an yu tuku, sa kuxi ñayii sani íni va'a, kantýisa xi sakui túni xána xí sama káda kune'en nraña'an xi ni Carrera satu nakíni xí sa nreta nra'a ñuù taxi tyiño, enka sa ka'an xi tu seníno xí sa yodo tutu sani íni sa nanà koò nráa xi na koò va'a nreda nra'a ñuù intyi náa váxi. Meyu ka'an yu diku kenró sanà kada va'a tutu na ki'in nráa nuù ni *general* Carrera na dokua ña'an sa nama ko'on ka xána xí sa kenróò xí tyiño kuna'nu, sa du'va kuù xí túvi tutu yodo sanráa, ta xa'an nreta ni tsánra'a xí. Na xíko kava nreta nió xi tutu kuva'a, ni Martín Carrera sani iní nráa xí, tsan meni xí dakenró sa du'va íyo xí nreda da'a xí, nakuin xí kuna'nu xí nuù nreta ni ntyido tuxí Ñuù Ko'yo, dixí ku en ni kida natyido xí tutu yodo sa kesa'a náa, daà ni kii sa du'va xíno ni *general* Santa Anna. Nreta ni tsanrá'a ni Martín Carrera sa'an xí ñuù Chilpancingo kuù: Isidro Olvera xi tatá ni Francisco Zarco.

Na teèn ityi ni Álvarez tsan kua'an xí ñuù Iguala, sukuan ká'vi xí en tutu nani *Manifiesto a la Nación*, kesa'a xí kída xí ta katyi sa yodo tutu kida va'a sa ki'in náa, sukua kida sa náku yuku ñayii kida nánu xu'un xí, nreta ñuù nenra'a Ñuù Ko'yo. Meyu nráku yu sa kuiin yu sa sa'a Ñuù Nuù Nruva. Sa du'va naku yuku ñayii kuù xi ñuù Cuernavaca, sa'a nanrúku ni ki'in nuù xi kukú tade'e Ñuù Ko'yo, vevá nreta ni ntyóxi sa ki'in ni *general* Juan Álvarez, káma ni ku koò xí tyiño saña'an nreta ni naku yuku. Danrúu kána xi nreta ni nakoò ta'an nrtea tyiño kuna'nu, kána xí ni Melchor Ocampo sa kukú xí *ministro* Relaciones Interiores y Exteriores; ni Ignacio Comonfort sa kukú xí *ministro*

Guerra; ni Guillermo Prieto sa kukú xí *ministro* Hacienda, meyu sa kukú yu *ministro* Justicia e Instrucción Pública. Káma ni datsáku ña'an xi nreta ñuù sana nanrúku ñayii ki'in tyiño ve'e kida va'a tutu kuna'nu, nreda ñuù nenra'a Ñuù Ko'yo. Nreta sa sani íni sa kida sa intyi náa ñayii: na nrada va'a wa'a Ñuù Ko'yo, na kada kuù nrikúnu meè, en nùù nantsa'a ña'an xi nreta da'a ñuù, na koò wa'a nreta ñuù, nama kune'en nra'a ña'an enka ñuù xi na kueníno nreta da'a ñuù, ntsé'e ka'an sa nama nako'on ta'an ve'e ñu'un xi nreta tade'e kuna'nu ñuù, sa xíni sa tu wa'a sa du'va koò, va sa tuxíni na santse'e, du'va xu kada nreta ni xu koò tyiño, meni ñayii kuika xuku ntsa'a xí, xuku ntsa'a ni tastúni sa nama nruva'a nreta kuaryi kida xí, du'va ni xu nateèn xí xu nanre'e xixí sa intyi nra'vi iyo ñayii Ñuù Ko'yo. Sa du'va kuù, iyó sa ma dakáku ña'an ka da'a ñuù xi ve'e ñu'un, nateèn nreta sa kida tsan nrada va'a ñuù, koòn na xíno tutu kuna'nu ku nenra'a ña'an xí nreda ñuù, xi naya'a tutu kuna'nu sa ntyoò xí sa díta nama koò ta'an ka ve'e ñu'un xi nreta tade'e ñuù –du'va ni nreta ka da'a ñuù– sa na kuù nateèn sa danráku ña'an da'a ñuù xi ñayii nráku sa ki'in tyiño.

Ni *general* Comonfort tu xu tyòò ta'an xi sa du'va sani íni, koòn ntse'e yu'u xí nreta ni kuika xi nreta ni kui'ya. Ka'an xí satu ta'an xána xí sa du'va naku yuku nreta ni ñu ta'an ñuù Iguala, tsan tu nráku ni en ni ñu ta'an ve'e ñu'un, katyi xí sa iyo sa nruva'a ni tukú koòn dava ni ñu ta'an na kukú xí ni íin ve'e ñu'un, tsan dava ka níó kukú xí nreta ñayii ñuù. Ntyoò xixí sana kenró ní nreta ni kuna'nu kida tyiño ku xí *generales*, *jefes* xi *oficiales* nreta ni xu kueníno sa xu danráku ni tu xuku ntyoò ña'an xí da'a Ñuù Ko'yo, tsan xíno xí kua'an xí. Sa'a kida sa kesa'a tu xika kámaka nreta tyiño ni ñu ta'an tade'e, vita nanre'e sa kada wa'a xi ntsée kada tyiño sana nruva'a nreda sa tastúni tade'e xi da'a ñuù, koòn tu xukoò en ní to'on sana koò en *programa* na danráku nantya kada. Sa'a tu ta'an xána ni Ocampo, tsan dake nróni xí tyiño, kátyi ni sa du'va kida xí. Ni Prieto xi

meyu ka'an yu nruù yu sa du'va ni tyó'on yu kudíki yu sa dakenroò yu tyiño taxi xí; dodí xíka tade'e kuna'nu xi ntsa'a yu santse'e vixi sa kámani na ni'in ñayii koò tyiño tastúni xi tade'e, nakuù uu ku kuána yu tsan kenró ni yu nrúù yu. Sa tyíntsee sa kenróo yu tyiño kuna'nu sa sani íni yu sa en kii kada va'a en tutu na kodo santýó xí sana koò va'a nreta ñuù, na nruva'a wa'a nreta sa tu va'a iyo, nanà teèn sa intýi ta'an nra'a ñuù sa náa, ntsa kidárna díta nintse'e intýi kuiya xu kada xí da'a ñuù.

Nreta kii yukuan nate'en yu to'on tsánra'a tade'e Ñuù Nuù Nruva sana nateèn yu sa danráku ni Martín Carrera sa na kukú yu tade'e Ñuù Nuù Nruva, tsan kana ña'an sana nu'un yu na kukòò yu tyiño kuna'nu; dodí ni *general* Carrera túvi tutu nráa ne'en xí sa danráku xí sa du'va íyo sa koò, xiko ne'en yu sama kada sa nate'en yu tyiño koòn madíi tade'e kuna'nu kuù xí.

Daà ni kii ya'a kua'an ni tade'e tastúni nakoò ñuù Tlalpan, danrúu kunu'un ñuù ko'yo, sa'a kenróna tade'e.

Ni Álvarez ntsé'e wa'a nateèn ña'an nreta ñuù xi nreta ñayii nuù xí ñu ta'an Partido Progresista; dodí nreta ni kuíka, nreta ni tuntyó xí sana dáma ñuù ta iyó váxi, xi nreta ni ntyoò xí sa eta'a ni na dáma, ni Álvarez yo en xúntyó ña'an sa madíi ñayii kuika kuù xí, joòni du'va xuku katýi ñayii sa ñu ta'àn xí ni kuika, nráa xu koò ni *republicano* xi tu xuku du'un xí, tu xuku datsáku xí nreta sa tu va'a kída xí, nreta nintse'e kesa'a xí náa nródo xí, kaku ne'en xí ntsa nántya iyo meè xí, sa iyo nrá'vi xí, nreda nakani xí nantya ya'a xí saka nuù, sa yoò enka ntyoò ña'an. Sa du'va kuù katýi to'on yu na ñayii kuù xí sa ntse'e daya'a xí sa ka'an kuíya xí xi ni Álvarez.

Nreta nayii kuù danrée na'an kída ñayii Teatro Nacional. Tsan nreta ñayii uu íni ña'an ta kida ni tyaa tu kutúni xí kida ñayii tyintsé ta'an xí sa nama en ki'in sa du'va kada nreta ni danrée na'an, xi datsáku xí nreda ñayii tu xíni santsé'e sa nama ki'in ñayii. Nreta ni sani íni sa en uu ni sana dáma ntyoò xixí nateèn xí sa du'va kuù váxi, dodí yoò

enka ni ki'in sa kuxi ni—sa tu íin ntsée to'on xí sana kúu kada xí nreta santyo xixí— *general* Comonfort, xiko nruù ña'an ñayii tsan ntse'e wa'a seto'on ña'an xí, ntse'e ntyoò xixí sana kuna'an sa méni xí kuù ni káda kunenra'a sa kuna'nu, du'va kida xí sa intyi náa xi ntse'e ni ntyoò ña'an nreta ñayii kuika iyo ñuù. Ni yukuan joòni tu dàtsa kuù kuxí kidárna ña'an ñayii tsan ku koò ta'an xí nreta nintse'e, kesa'a xí ntsa'a xí nreda'a sa sani íni sa du'va ntyoò xí sa kada xí nreta ni tuntyo ña'an, *general* Álvarez, tu katyi xí sa ki'in kuntsáka ta'an xi sa du'va xu koò ni danrée na'an. Kantýísa yu sa wa'a sana ka'an ni na katyi to'on sa adi kua'a ni kii xu koò ni Álvarez xuku kuù xí tade'e Ñuù Ko'yo, xi sa tu wa'a kida sa dakenro ni xí tyiño.

Neni ntsátu nreta sakuù sa kida ntsée sa iyo sa keè ni Álvarez xi sa kunráa ni Comonfort tyiño nuù xí Ñuù Ko'yo, meyu kida tyiño yu kida va'a yu tutu kuna'nu yodo nantya iyo sa kada nra'a nreta kuatyí. Kidárna sa náa, vita iyo sa nate'en nreta sa xuntyo xí sana kodo tutu kuna'nu sana tu'u nreda sa tu wa'a xu kada ni íyo tyiño kuna'nu sa diki meè xí xukoò xí ntsa davíta tu'u. Nreta tutu kuna'nu xukoò tu dána sa xu kodo sa kada nráa nreta kuatyí, vasa xukoò *tribunales especiales* santsa'a meni ñayii kuika, nreta kuatyí xu kune'en da'a ñuù sana kunráa tu xuku kada nra'a tade'e xukoò nuù xí, meni ni kuika iyo tuíni xí xuku tsa'a nreta tade'e, diku nruvi nruvi xukoò ñayii xíka sana kuù nráa kuatyí, sana kutúni íni. Madíi meni sa kunráa kuatyí du'va xu kada xí, nreda tyiño kida tade'e kuna'nu iyo sa nruva'a wa'a ka, koòn sa xúku náa xa'an ñuù kú. Xuku nanre'e vevá ka tyiño sana ke wa'a sa kida va'a, sa du'va íyo sa ka'an nantya sani íni, sa nrato'on xi kada en núu to'on nreta ni kida tyiño ñu ta'an tade'e en tutu na danráku nantya iyó sa kada, dodí makada sa kuva'a tutu koòn kée ni Ocampo tsan tu nredaka ni kida tyiño ñu ta'an tade'e, ni Comonfort —xuku katyi sa kuna'nu xí— tu xu nata'an xána xí sa du'va sani íni xi nreta sa xuku ntyíko sa intyi xu náa. Dani tsaàn, nreta ni kida tyiño ñu ta'an ni Álvarez xuku kada tyiño

ni'in xí, dodí intyi xuku tyo daka nreta nió sa nama kuè kada nráa nreta tyiño xi sa nakada ntsée sana dakénro ni kuè nuè xí tyiño kuna'nu. Ntse'e na vixi sa kada tyiño nanre'e sa du'va kuè váxi, sa'a ku sa kida sa tunre'e nreta tutu tsánra'a yu yodo sanráda nráa tade'e kваты, na dita sa xuku kuna'nu ve'e ñu'un xi da'a ñuè, kenró tu kída dita sa kuna'nu sa xuku du'u, ña tu na kada dita na ki'in kanro kii. Nreta ni kida tyiño ntyido tuxí dankénro sa va'a ni ntsa'a xí nreta kваты sa kada xí nuè tyiño iyo xí. Díta yu nreda nreta ve'e xuntsa'a meni kваты ni kuika, tsan xu nakua ña'an nreta kваты ni kuè nra'vi, koòn nreta kваты meni tuíni xuku nrada ni xu tsa'a.

Danre'e yu tutu kuna'nu kida va'a yu –tyiño tyintsée ña'an nreta ni nrée dakua'a kuè xí Ñuè Nuè Nruva ni Manuel Dublán xi Ignacio Mariscal–, datsáku yu ni íyo nuè xí Juan Álvarez, da ya'a xi tutu kida va'a yu, tsan danráku xi sa na datsáku da'a ñuè sa tutu ya'a kukú sa tastúni na nrúu nráa nreta kваты. Saña'an yu ku to'on yu sa na datsáku ña'an xi ñuè kii oko uni yóo uxi en kuiya komi tumi uxi uu diko so'on.

Joèni tu nráa nreda sa yodo tutu kuna'nu ya'a, ntse'e ku íni nateèn ni Partido Progresista. Sukuan kida sa daká'yú xí ve'e Reforma, ka'yu nreta sa tunanre'e xi ve'e, sa tu xukáda nráa nreta kваты xi nreta sa sani íni; oni tu'u, na ko'on ta'an nreta ni intyi ntyóò xí sa sa'a nakòò, nreta ni kuika, ntsa ni *general* Comonfort xi nreda nreta ka nió –sa tu nateèn nreta sa sáni íni sa kída sa intyi náa, sa du'va ntyóo xí ni meè, sa xúntyóo xí nama kaka sa va'a kida, ña na nateèn nreta sa ya'a– ntsáka ña'an sa'an, ntse'e kuká'an nuè xí sa du'va intyi xuku ka'an xi da'a ñuè. Tsan nreta ni intyi wa'a iyó nrada vevá xí tyiño sana kene'en ña'an xi na dita sa kuna'nu ni *general* Álvarez, ñu'un xána xí sa ni Ignacio Comonfort tyintse ña'an xí sana kóo ta sani íni xí. Kidárna xí ntyóò xí ni Manuel Doblado, ka'an xí ñuè Guanajuato, sava'a sa yodo *Plan Religión xi Fueros*. Nreta ni ntyóò xí sa úu ní sana dáma, tu na koò ta'an xí tade'e sana danre'e ni

kuna'nu nreta ni kuíya kuù, kída xí sana kani íní ni Álvarez sa mexi kuù xi sa kida sa du'va kuù intyi ka'an nreta da'a ñuù sa tu xúntyó ña'an sa kuù xí tade'e, tsan ni *ministro* Guerra –díxi iyó sa tyintsée ña'an xí na kuù– du'va xuku kuaña'an xí túku, sani íni xí sa va'a ni sana nakua'a ña'an xí tyiño nuù xí xi ni Ignación Comonfort sa kenro xí tyiño xuku ne'en xí, dodi ke'en ni xuku tyintsée ña'an sana kóo ni xí tyiño nuù xí; dodi ni Álvarez sani íni wa'a xí sa sa'a xí ñuù, tu xukoò ntse'e xána xí, diku tu kátyi xí sa sa'a meè xí kesa'a ni tuku sa náa ñayii sa sa'a Ñuù Ko'yo.

Danrú sa tu'u sa kuna'nu ni Álvarez, sa du'va keè xí tyiño nuù xí, kèè ni yu nreda yu ta kua'a xukoò yu xuku ku yu *ministro*, tade'e ku nayii nuù xí kána xí ni nakoò ta'an tade'e nreta tyiño kuna'nu, du'va ni xukoò váxi, nreta ni kua'an kukú *ministro*, ñayii ntyóò xí sa uu ní sana dáma. Sa sa'a santyísa xí sa nrada nráa sa kuù, iyó sa ka'an sa nreta ni ñuù ta'an iyo xí, saña'an xí tyiño koòn sa sata'an ni sto'on xí xi ni *general* Comonfort diku ni'in xí tyiño, ña sa sani íni xí sa ni kuna'nu kuù kada tyiño wa'a xí sa sa'a ñuù iyo xí, en nuù xí xi ni kuna'nu, takú nreta ni ntyóò xi sa uu ní sana dáma kuù xí, dodi nreta ni ñu ta'an *revolución progresista* kuù xí (du'va nakini ña'an sanráa ni yukuan ñu ta'an xí, kintsée xí sa kuù xí santse'e sa yodo kida nráa kua'an sa du'va ntyóò xi sana nruva'a ñuù xi sana kuù nrinuù ñayii); du'va ni xukoò vevá nreta ni ñuù ta'an Partido Liberal xuku kintsée xí sana kuù nráa sa xukada sa xu náa, dodi danrú tsan, ntse'e na ku ka'an nuù xí sana dáma xí ityi kua'an xí, nakoò ta'an xí nreta ni tu wa'a kida váxi, ni nadíko nreta sa iyo Ñuù Ko'yo kuù xí. Na koò iyó xi dava xí tsan tu xíni nráa xí miku sa íin xí, kida nañuù xí sa teèn xi tyiño íyo xí.

Nreta tade'e saà, sa váni ntyóò xí tutu kuna'nu kuva'a kii oko uni yóo uxi en, iyo sanráda ntse'e xi iyo sa du'va kada na koò. Kána ña'an ku sana kada tyiño ni yu, na nu'un yu Ñuù Nuù Nruva sana nrada va'a yu satástu ní ta katyi tutu kuna'nu sa tu kída kada nreta tade'e xukoò xi nreta ni

xukoò tyiño xuku kuna'nu xi ni *general* Santa Anna, sana danrávi sa náa xi na kuù ki'in sa kuù uu santyo xí ni *general* Carrera, danrú kuená ka'an xí sa tu wa'a tutu kuna'nu nenra'a tade'e sa kada nráa nreta sa kuù, tutu meyu kida yu sa datsáku ña'an. Sa du'va ntse'e xúntyó ku sana koò tutu ya'a sa kuna'nu xi sa kána ña'an en tade'e nráa sana ki'in yu kada tyiño yu, se jóòn yu, tu sani íni díki yu tyiño taxixí ku, díki yóo uxi uu keè yu Ñuù Ko'yo xi adi kua'a ni nintsa'a ña'an ku xu kada xí sa xuku danráku yu. Ta na sáa yu ñuù nenra'a ta'an xi Ñuù Nuù Nruva, nreta ni túntyó xí sa dáma sa du'va kuù váxi, nakiìn ní xí sa meyu kuù yu ni kuna'nu.

Kii uxi yóo en kuiya komi tumi uxi uu diko so'on en nasáa yu Ñuù Nuù Nruva, nateèn yu tyiño nuù xí kuna'nu natáxi ni *general* José María García, va'a ni kuù, tú santse'e xukoò.

Kesa'a yu kida tyiño yu saku yu tade'e ñuù, wa'a nakáni yu, nrada va'a wa'a yu *guardia nacional* xi díta yu nreta ni xukoò ni óon kenróo váxi, koòn nreta ni ñuù ta'an xu kada ni óon xí sa xukáda sa xuku náa nreta ni kuna'nu intyi ntyoò xí tyiño, xi nreta ni tu sani íni wa'a –ta kida ni *general* Santa Anna– xuku danráku sa du'va kada xí, tu xuku kuaña'an ni en to'on santýisa sa na kueníno tade'e xi tutu kuna'nu, sa xuku koò díni xuku ntsa'a ni óon sa tuntýoxi sana nrikúnu meè ñayii xi nrikúnu nráa ñayii. Kida ntsée yu sana koò va'a ñayii, nama náa nreta ñuù, sa du'va kúu yu tade'e kuna'nu, sana kuù ntsa'a sa tunanre'e nreta *comandancias generales*, nreta kuiya sa ya'a xíka xí tade'e sana díta ña'an koòn tsa'a sa tu va'a kida váxi xi xu kada nra'vi ña'an xí ñayii. Sa du'va, en ni *general* meni sa tastúni nreta ni kida tyiño ntyido tuxí tu ñu ta'an nreta tade'e ñuù lutyi, xuku kúu en tyiño xu dita sa kuna'nu tade'e Ñuù Nuù Nruva, koòn nreta tade'e kuna'nu nrétaka ñuù tu xuku kada sana ní'in ntsée sana kúu kada nreda sa kida wa'a váxi. Xuku nani nreta ni iyo tyiño kuna'nu tastúni nra'a ñuù sa nrikúnu meè ñayii, kuna'nu ni meè xi

yoò en tastúni ña'an; du'va ni xuku nani xí, koòn nráa xu ku nenra'a ña'an nreta ni *comandantes generales*. Nreta ni du'va xukoò intyi xuntyóo xixí tyiño tastúni da'a ñuù, díi xu kada sa xúku náa ni óon nreta ní ntyido tuxí sa xukoò nreda kii uu ní ni ntse'e tastúni tutu kuna'nu kuiya komi tumi uxi en diko komi.

Danrúu, xu koò ní nreta tutu kuna'nu xu kada nráa kuaryi ve'e tani ka xu koò, tsan tade'e ni Comonfort –joòni xuku kuaña'an sa tastúni xi sa du'va kenròò sa xuku náa–tu xuku kuntsée xána xí sa díta xí, kida xí sana koò ni ki'in Ñuù Nuù Nruva, tsan meyu sa kuù yu tade'e kuna'nu iyo sa ntsá'a yu *comandancia general*, du'va kida yu seníno yu sa nama ki'in enka ni tastúni tsan óon ka kada xí sa nanráka xí, sani íni yu sa iyó tade'e Ñuù Nuù Nruva (tade'e kuna'nu ñuù) va'a ni ntsá'a yu xi kune'en ki'in tani kida enka tyiño sa tastúni ñuù; dodí ntsá'a yu ka'an yu xi nreta ni kida va'a tutu kuna'nu íyo xi sa sa'a Ñuù Nuù Nruva ve'e Congreso Constituyente ntse'e na kada tyiño nanà kodo tutu sáa kuna'nu Ñuù Ko'yo sana díta na tu'u *comandancias generales*.

Nreta kii ya'a vata koò ka tutu sa kuna'nu, tade'e kuù ní ni Comonfort, ta katyi sa yodo *Plan Ayutla*, xuku ne'en sa tastúni xukoò ntsa Ñuù Ko'yo, intyi xuku ta'an ñayii iyo nreta ñuù xu ko'on xána ñayii sa nreta ni nráku íin sa sa'a nra'a ñuù, káma ni na xiko ne'e sa tastúni na du'va ka'an tutu kánu kuna'nu sana nruva'a ta katyi da'a ñuù ka'an sa davíta tu'u sa náa. Tatyí sa meè ni nrikúnu ntse'e xuku kuna'nu nreta kii ya'a, tsan xuku nruntsée sa xu naka'an santse'e xu ta'an kada nintse'e Santa Anna, víxi xu kada xí sa du'va kuù tade'e sana kukáva na kueníno ña'an ñuù, koòn ntse'e xuku nanre'e sa dokada xi kueni kueni sa kuaña'an dalu, tyi ña'an ve'e kaà xi nreta ni ntyúu ka'an to'on sa tu wa'a ya'a, sa nama uù ta'an xi sukua nate'en sama kádaka sa meni nrikúnu. Danrú, ni Comonfort danráku xí sa kuva'a tutu nani *Estatuto orgánico* yodo sa danráku sántsa Ñuù Koyo iyo santsa'a nreda sa nanre'e xi

ñuù, du'va xu tastúni tade'e kuna'nu nreda sa kuù ntsa sa xukada tatu nreta nra'a ñuù. Sa'a kida santse'e yu'u ñayii nreta ñuù nenra'a Ñuù Ko'yo. Nreta tade'e Ñuù Nuù Nruva tu se jóon sa du'va ntyu kada, tsan xika tsá sana díta nreda sa tu va'a kida. Tu kida nruva'a wa'a sa du'va ka'an váxi; dodi tu xuku tastúni tutu sa ntyoxi sa du'va íyo sa koò, tsan tade'e kuna'nu sákui túni diki tsá sama kuntse'e sa du'va kada ta katyi tutu.

Kuiya yá'a kuù yíi xí tyiño *ministro* Hacienda ni Miguel Lerdo de Tejada, datsáku xí ni Comonfort tutu kuna'nu yodo sa va'ni kuetyiño na díko nreta nratyiño ntsádi ve'e ñu'un, joóní tutu kuna'nu xu kuaña'an sa va'ni kuetyiño nreta nratyiño ntsádi, díta meni tyiño sa ntsa'a sa ñuù va'a, tu na ko'on xána xí sa du'va kenró: tu xu kueníno xí sa dú'va kóo xi kida tyiño xí datsáku xí ñuù sa meni sa nrántsa kuù, xu dayívi sa dakua'an ve'e ñu'un, sukuan xu kada satu kantýisa wa'a ka vevá ni xu koò ta'an, díni ni *liberales* xu kada xí ta katyi tutu kuna'nu sa sukuan saña'an sa káka xí nanà tyido tuní sa nama tyoya'vi ka xí nakénro kukú xa'an ni xuku ku ne'en nreta tuíni ve'e ñu'un tu kátyi sa du'va xa'an tade'e.

Tsan kantýisa yu sa iyó sa kada ta katyi tutu kuna'nu, madii meni nreta sa nruku ntsée tade'e iyó sa du'va kada kí'in, sa tyintsée ña'an xí nreta ni tu kantýisa wa'a, tu xu kada xí nreta sa saña'an ta katyi tutu kuna'nu. Xíka yu sa nanà táxi éen tumi uxi díko tuíni, tu dána yu, nakíni yu ve'e íin ityi nani Coronel, Ñuù Nuù Nruva. Santyóku sa kesa'a kuetyiño tutu nrúu va'a, xuku kada yu tyiño ntse'e wa'a, nanre'e sa du'va kida va'a. Xu koò ke'en ka sa tu kída ntsa'a, va'ni du'va kada yu náku, dodi madii sukuan ku sa sani íni yu sa kada yu.

Kuiya komi tumi uxi uu díko so'on uu datsáku tutu kánu kuna'nu yodo nantya iyó sa koò Ñuù Ko'yo, tsan káma ni kesa'a yu kida yu ta katyi tutu, dínaka nrada va'a wa'a nantya iyó nreta tade'e tastúni. Dá'va sani íni yu sa nreta ñuù nenra'a Ñuù Ko'yo, iyo sa na kesa'a nakuiin va'a sama

kuita kii, koòn yu'u sa nanà teèn sa sani íni sa nakúù nrikúnu ni mee xí sa ntyóxi sana nruva'a nreda ñuù ta kenro yodo tutu kánu kuna'nu, kesa'a ni tuku sa náa Ñuù Ko'yo sa ntyuù díta nreta tade'e kuna'nu nreta ñuù; ntse'e wa'a sa nreda ñuù na nrada va'a wa'a tade'e sa ntse'e wa'a nanà kuiin nama kúù danrúva xí íyo sa nruva'a nráa nreta tade'e ta katyi yodo tutu kánu kuna'nu. Vevá nreta nra'a ñuù sakui túni xí sa íyo sa káma ni nrada va'a tade'e, tsan kesa'a dú'va kida ta katyi tutu nakatú xí tutu kánu kuna'nu neni Ñuù Ko'yo. Ñuù Nuù Nruva kida va'a ni meè tutu kuna'nu, kesa'a ni xuku kue tyiño, dí nanre'e sa nráku yu sa kukú yu tade'e ta katyi tutu kuna'nu nráa táxi nreta da'a ñuù.

Saku íni sa iyó sa ya'a ta katyi tutu kuna'nu Ñuù Nuù Nruva, du'va ni nreta ka ñuù iyó neni Ñuù Ko'yo, sa xuku nanríi tade'e tyiño kuna'nu, xuku ya'a nredá nreta tade'e xu kí'in xu kata ve'e ñu'un kánu, ntsa nriye'e kánu ve'e ñu'un xuku kí'in dútú kuna tàà ña'an xí tade'e; dodí vita tsan dútú kuna'nu ve'e ñu'un kesa'a náa xí nreta tade'e kuna'nu ñuù –du'va kida xí ku sa kida va'a yu tutu kuna'nu yodo nantya íyo sa kunráa kuatyí, tutu nakua ña'an yu kii oko uni yóo uxi en kuiya komi tumi uxi uu diko so'on– xuku ntsa'a ña'an xí nreta tade'e sa tunra nreta sa ka'an xí yo'o en xúntyó ña'an. Nreta dútú xukoò Ñuù Nuù Nruva na teèn xí sa nanríi yu tyiño kuna'nu sa matyi xí, kada vaa xí. Dakua'a ta'an ntse'e xí sa nakádi xí nriye'e ve'e ñu'un ku, sa nama en nakuáka ña'an ku sa yíi yu ve'e ñu'un, koòn na kuntsáka yu nreta ni nanà káan –sani íni xí sa danráku na kí'in tatu ntyido tuxí nanà káan nriye'e xí na dakonra'a ña'an xí nreta dútú– sa nama kesa'a va'a yu sa kuù yu tade'e kuna'nu, tsan na kesa'a yu xí sa náa ña sa dako nra'a ña'an xí dútú na kí'in xí ve'e kaà xí nreta ni tyo'on kuatyí, tsan nreta ni ye'e ntsádi kàtyi xí sa tú kuatyí kida xí, nateèn xí sana kuù keè xí. Nreta sa tsáku kú sa du'va kuù xí sa nakádi xí ve'e ñu'un, tu du'va xu koò ña xuku nradi sa sa'a enka sa kida, sa ta'an sa iyó sa kí'in yu, katyi to'on nráa xí sa du'va kuù. Joòni

vevá nreta ni ntyido tuxí íyo xí sa káda nakuù sana dokua ña'an sa kada xí, ña kada ntse'e yu xi nreta ni du'va sani íni –tutu kuna'nu yodo katyi sa naku yúku ñayii na kóo tyiño kuna'nu danráku sa du'va kada yu–, kida nráa yu, yoè en sa'an xíta ve'e ñu'un: madì sa yu'u ña'an xi dútú, sa du'va ntyóxi sa nama ki'in ka nreta tade'e ñuù, ni en ka viko íi sa xu kada dútú, va'a ni sa ki'in ni meè ñayii ve'e ñu'un sana kuátu ta katyi to'on du'va ta'an xána ñayii. Nreta tade'e tastúni ñuù ma kada sa koè sa dakua'a xí sa nakuátu ve'e ñu'un, koèn iyo santsa'a enúni ñuù nakada kàni íni xi sa nrikúnu meè ñayii, sa'a iyo sa kada nreta tade'e xi iyo sa dokada xi du'va koè sa meè ñayii nateèn na kuù santyoò xí, ma nráa kada tu nakukú ntse'e xi tu na tyota'an dava. Nreta sa du'va ya'a yu ntse'e na nanré'e sa nrada va'a tutu kuna'nu na dita nreda sa tu nanre'e kída nreta tade'e xukoò, sa xuku kene'en nreta santu xi sa xuku nre'e dakua'a nreta tànu iyó ve'e ñu'un xuku ki'in tade'e, xu da kuita kii sa iyo kua'a tyiño kada nanre'e xí da'a ñuù. Dú'va ni, sani íni yu sa ma kada sa nateèn tyiño ñuù tsan nateèn sa kida dútú, ña kukú tade'e kueníno sa danráku ve'e ñu'un, va'ani kukú tade'e sa sa'a ñuù xi nate oòn sto'on ñuù danráku ña'an ku, sa kúu yu tade'e tastúni xi sa wa'a ka'an yu nuù nreta ni kuna'nu sa kada nra'a yu tyiño íyo sa kada yu. Sa du'va kida yu tukátyi yu sa koè kuatyí ta nrato'on nreta dútú ve'e ñu'un, ntsa kii yukuan nre'e Ñuù Nuù Nruva sa xuku ki'in tade'e kuna'nu ñuù sa xuku nakuátu dútú ve'e ñu'un. Sa kánro sa tuva'a kida váxi, xu koè enka sa tu xuku nanre'e, sa na kava wa'a ni ñayii intyí íni xi sa díñu ntyoxi tade'e sa kava, sa ntyoxi sana koè nreta ni kuntsáa ña'an nreda kii, ña sa kune'en ki'in sa kida tyiño lelu vili xu kodo nantya ta'an xána ñayii. Ta xuku kúu yu tade'e Ñuù Nuù Nruva díta yu sa tu nanre'e sa du'va kida váxi, xu kodo yu lelu xi xu kuíno yu du'nu en ní xukava ku du'nu yu xi du'nu nreta da'a ñuù xi xu koè yu ku kue'e yu ni en ni xuku kuntyído tuxí tu xuntsa'a ña'an xí ni en *aparato* tu xu koè ku, koèn iyo sa kuntyíko ña'an xi

kantyísa ña'an xí tade'e kída ta katyi tutu kuna'nu xi ntse'e
nráa kida tyiño váxi, madiì du'nu wa'a xi nreta sa díñu
ne'en ña nínó tade'e, meni sa xuku ne'en nreta ni kuù
danrée na'an sa ka'an, sa xita xi sa xita sa'a. Ku íni yu sa
nreta tade'e xukoò Ñuù Nuù Nruva nateèn xí ta kída yu.

